

БИРИНЧИ КИТОБ МУКАДДИМА

Бисмиллохир Роҳманир Роҳийм

У подшоҳ (Худо)га ҳадду ҳисобсиз мадҳия ва киёссиз миннатдорчиликлар бўлсинки, У зот шак-шубҳасиз энг қадимийдур, мангудир ва айбу нуксонсиздир. У яққа-ягонадир, «У зотнинг биронта шериги йўқдир» (6.163) деган оятлар бунга далилдир. У ҳоким олимга узлуксиз мактов ва ташаккурлар бўлсинки, унинг хикмати умидсизлик водийсида сарсон бўлганларнинг юзига раҳмат эшигини очгандир. Гам-қайғу кўчаларида саргардон бўлганларнинг кўлига умид гулларини тутказгандир.

«Аллохнинг раҳмат-марҳаматидан ноумид бўлмангиз» (39.53) деган улуғ сўзи бунинг далилидир. Унинг улуғ даргоҳида ер юзининг такаббурлари хору зор ва эътиборсиздир. Фақирлик ва ожизликка мубталолар – чақасиз ва сармоясиз бечоралар унинг саховат дастурхонидан насибалик ва баҳраманддир.

Шу қадар хайр-эхсон эғасидирки, унинг қабул қилишининг баракотидан қабул қилингувчиларнинг кўнглига иқбол қуёши нур сочгандир. Айбларни ёпувчидирки, фалақдек қудратли подшоҳлар унинг олий даргоҳида илтижо ва талаб қўлларини тавозеъ ва ёлвориш билан узатгандир.

Қудрат эғасидирки, турк жанговари деб аталган Баҳром (Миррих, Марс сайёраси) унинг улуғ даргоҳида хизмат камарини белига боғлаган бешинчи осмон посбонидур.

Хинд ботири деб аталган Қайвон (Зухал, Сатурн) юлдузи унинг салтанат пардаси олдида туришга белгиланган еттинчи осмон сокчисидир. Бош қотиб Аторуд сайёраси бўлса, абадийлик девонида ўз амри билан яратган «Қалам ва у билан битиладиган битиклар билан» (68.1) машғул бўлишга белгиланган назоратчидир.

Назм:

Боши кўкка етган улуғ шохлар ҳам
Унинг даргоҳида бошин қилур ҳам.
Қайсарга у дархол қаҳр этмагай,
Узр сўраганга жабри етмагай.
Улуғлик, мартаба фақат унга хос,

Мулки кадимийдир, зоти хосулхос.

У зотнинг жамоли даргохи шу кадар юксакдирки, ўй-фикр даракчиси унинг атрофидаги улуг соясига етишга ожиз, улуглик даргохининг сахналари шу кадар кенгдирки, хаёл жодуси унинг атрофларига якинлашиш имкониятидан махрумдир.

Назм:

Унинг таъзимига тизилиб шохлар

Кўл чўзиб туришар тиланчи мисол.

Чунки у энг азиз, якка-ягона,

Энг улуг, абадий, бемислу тимсол.

Пайгамбар алайхиссаломга пок саломлар ва барча улуг мадхиялар бўлсинки, унинг лавхларининг сахифаси «Албатта Аллох хам, Унинг фаришталари хам пайгамбарга дуою саловат айтурлар» деган мархамат ёрлиги билан зийнатланган.

Назм:

Унинг нури малаклар машъалининг ёлкинидандир,

Унинг файзи фазолар токи Аршнинг манзилидандир.

Унинг даргохига тортик бутун шохлар ва тожу тахт,

Унинг махрамларининг манзили кудсий макон хар вақт.

У шу кадар илм ва давлат эгасидирки, Исои Рухуллох: «Албатта, мен Аллохнинг сизларга юборган пайгамбаридирман. Мен ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва ўзимдан кейин келадиган Ахмад исмли бир пайгамбар хакида хушxabар бергувчи зот сифатида юборилдим» деган башоратни оламнинг хамма тарафларига етказган ва бу башоратнинг шарофати билан «Аллохнинг изни билан ўликларни тирилтираман», деган шарафли манзилга етишди.

Назм:

Масихо ташрифингдан берди мужда,

Шу мужда туфайли тиргузди мурда.

Мусо алайхиссалом хам: «Аллох Ахмад (Мухаммад)нинг умматларини яратади» деган орзуси унинг абадийликка туташган давлати далилидир. Ана шу орзунинг шарофатидан у оппок хосиятлик кўл (Яди Байзо)га эришиб бахт-саодат топди.

Назм:

Мухаммад олам ахлин кўз нуридир,

Ёруг жахон бўстониинг гулидир.

Бори шохлар узра у келди сардор,

Икки оламдаги шаханшоҳ – тождор.

Унга, унинг оиласи ахлига, сахоба ва авлодларига дуо ва саломлар бўлсинки, улар сараланганлар тахтгохининг юксак мартабасида ўрин олган ва «Мен сизлардан бу даъватим учун ажр-мукофот сўрамайман, фақат кариндошчиликдаги

дўстлик-якинликнигина, яъни «Мен сизлар билан насл-насаб жихатидан кариндош бўлганим хакки-хурмати бу даъватимга тўскинлик килмасликларингизнигина сўрайман»

(42.23) деган хитоб майдонининг кўзга кўринган зотларидир. Унинг барча издош, дўст ва ёрдамчиларига дуо ва саломлар бўлсинки, улар хакикат майдонининг жасур жангчилари, тарикат даргохининг садокатманд ошикларидир.

Хусусан, кариндошларнинг улуги, яхшиларнинг яхшиси «Унга фақат бир киши (Яъни Абобакри Сиддик) йўлдош эди. Айни замонда у иккиси горда эди» (9.40) деган оятда зикр килинган зот, мўминларнинг амири, ростгўй – садокатли дўст Абобакри Сиддикка (Тангри ундан рози бўлгай ва салом юборгай).

Назм:

Кай маъракада вафо, сахо сўзи кизикдир

У ким дея сўрама: Абобакри Сиддикдир.

Ахду вафода устувор, халифалик мартабасининг сохиби, савоб ва хато (хак ва нохак)ни аник фарк этувчи, мўминларнинг амири Умар ибни Хаттобга (Тангри таоло ундан рози бўлгай).

Назм:

Дин куёши камол кўкига етди,

Муслмонларга соя солди Умар.

«Куръон»ни жамлаб чиккан, хар ишда мулойимлик ва шарм-хаёнинг кони бўлган, мўминларнинг амири хазрати Усмон ибни Аффонга (Тангри уни рахмат килгай, ундан рози ва мамнун бўлгай).

Назм:

Аторуд, Ою Зухра – кўкни накши,

Вале мен куёшни васф этсам яхши.

Хашаматлик, тамкинли ва улугвор имом, Дулдул ва Зулфикор эгаси, «ло фато»

(ёшларнинг улуги) исми билан танилувчи, пайгамбаримизнинг ички ва ташки сир-асрорларининг махрами – сирдоши, пайгамбарнинг голиб кариндоши, мўминларнинг амири Али ибни Абу Толибга (Аллох унга яхшиликлар ато килгай).

Назм:

Аллохга валию набийга ворис

Али валий эди тенгсиз фаворис.

Шу важдан куёшдек эди равиши,

Тўртинчи осмондан юз кўрсатиши.

Назм:

Илму халимлигу хаё шиори,

Мухаммад жияни, Аллохнинг шери.

Яна икки шахзода – Имом Хасан ва Имом Хусайнга хисобсиз салому мадхиялар бўлсинки, улар пайгамбар алайхиссаломнинг кўз корачиклари, жигарпоралари, Аршга етган улуг зотнинг азиз неваралари, бутун оламини ёритувчи ва парвариш килувчи Аллохнинг дўсти (Мухаммад с.а.в)нинг кўз нурларидир.

Назм:

Ундан хам, бундан хам дин топди камол,

Хар икки имомга дуою салом.

Яхшиларнинг хўжаси, хушxabарларнинг манбаи пайгамбар алайхиссаломнинг шарафли тогалари бўлган хазрати Умар Хамза ва хазрати Аббос – улар шарият чодирига ёпкич, дин уйига асос эди – каторларида ва покликда номи камол топган ўнта улуг сахобага ва уларнинг пок рухларига кўпдан-кўп дуою саломлар бўлгайки, халоват тахти улар вужуди билан зийнат топгандир. Улар хокимият ишларининг мохир саркардалари, шарият дунёсининг қобил хокимлари эди (Тангри таоло уларнинг хаммаларидан рози бўлгай). Булардан кейин ўткир кўзликлар назарига ва донишмандлар кўнглига махфий колмагайки, Тангрининг мукаддас самовий сўзларидан иборат бўлган, эъзозга сазовор улуг китоб – «Куръони Карим» Мухаммад Мустафо (с.а.в)га тушган буюк ва очик-ошкора хужжатлардан бўлиб, «Аллох сўзларининг тўплами» бўлганлиги билан азиздир ва у уч қисмга бўлинади: биринчиси, буюк ва мукаддас Тангрининг якка-ягоналиги; иккинчиси, Мухаммад (с.а.в) шариятининг ҳукмлари; учинчиси, тарихлардан таркиб топгандир.

Бинобарин, «Уни факат тахоратли – пок кишиларгина ушларлар» (56.79) деган оят максадларининг учдан бир кисми кадимда ўтганларнинг ахволларини билишдан иборатдир. Бу ҳам бўлса, тарих илмининг фазилатларини исботлайдиган равшан далилдир. Яхши маълумки, бу илмининг фойда-манфаатларини хар соха, хар кавм кишилари бирдек эътироф қилишади. Гап шундаки, халқ, балки олам ахлининг ҳаммаси бу илмга амал қилади ва аввал ўтганларнинг ривоят ва хикоятларини келтиришади. Уни ўзларига далил – ҳужжат қилишади. Унга катъий риоя қилишади.

Туркий кавмларда ҳамма воқеа-ходисаларда, хар қандай муҳим ишларнинг ҳаммасида, балки барча муомала-муносабатларда уларнинг сўзлари биносининг асоси илгари ўтганлар қолдирган ривоятлар ва хикоялар устига қурилган бўлади. Шу боис, мен – Аллохнинг энг фақир бандаси, Аллох марҳаматидан ўзга бирон нарсага муҳтож бўлмаган Мухаммад Хайдар ибн Мухаммад Хусайн қўрагон, дўстлари орасида Мирзо Хайдар номи билан танилган кимса, имкониятим йўқлиги ва билимим етарли эмаслигига қарамай, бу залворли ишга қиришмоқдаман, чунки мўгул хонлари, мана неча замонларки, дунёни фатх этиш ишларидан четлашиб, дунёнинг обод манзилларидан қўра саҳрони афзал билишди ва шу боисдан улардан ҳеч ким тарихни ёзмади, улар ўз аждодларини оғзаки хикояларда эслашади, ҳолос. Мана ҳозир, 951 (1544-1545) йилда ўша хикояларни эслайдиган одамлардан ҳеч ким қолмаган. Бу муҳим ишни қилишга мен чоғланишимнинг сабаби шундаки, агар шунга мен қиришмасам, унда мўгул хонлари тарихи замон саҳифасидан тамоман ўчиб кетади.

Мен қанчалик мулоҳаза қилган ва ақл қўзи билан қузатган бўлмайин, китобнинг муқаддимасида буюқ Тангрига ҳамду сано айтиш, қарамлик пайгамбаримизга саволату дуолар йўллаш учун ўзимда бу ишга ярайман, деган ишончини тополмадим..

Назм:

Мен шўрлик сарғардон бир бечорахол,
Кимманки Аллохни мадҳ этсам? Хайхот!
Юрагим титрайди сўз очай десам,
Зикр этай Аллохнинг сўзини бот-бот.

Китобнинг бошида табарруқ қилиб, яхши ният билан уламолар етакчиси, тариқат ахлининг йўлбошчиси, шариат қонунларининг билимдони, ўзидан олдин ўтганлар қолдирган илмларни ва ўзи етишган илмларни пухта ўзлаштирган олим Мавлоно Шарафиддин Али Яздий (Аллох уни раҳмат ва мағфират қилгай)нинг «Зафарнома» асарининг муқаддимаси ва бошланиш қисмини тўлиқ келтирдим.

Чингизхондан то Туглуқ Темурхонгача бўлган мўгул хонларининг ва мўгул қавмининг тарихи тарихий китобларда сакланган бўлса-да, бироқ Туглуқ Темурхондан кейин ҳукмронлик қилган хонлар ҳақида у китобларда ҳеч нарса йўқ. Тўғрироғи, гап ўша хонларга етганда, тарихчилар уларнинг ҳаётларини юзакигина ёритиб кетишган, ҳолос. Хуллас, фақир ушбу тарихни Туглуқ Темурхондан бошладим. Бунинг учта сабаби бор: Биринчиси шуки, Туглуқ Темурхонгача бўлган хонлар ҳақида ёзишган, ундан кейингилари ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Мен тарихий китобларда келтирилмаган маълумотларни ёритишни лозим топдим. Туглуқ Темурхон давригача етарли тарих бўлатуриб, яна уни такрорлаш Фурот дарёси ёқасида қудуқ қазишдек иш бўлади. Иккинчи сабаб: Туглуқ Темурхондан кейин ҳеч бир хонга у даражада улуг мартаба, у қадар қўп фатх-зафар, у қадар улуглик ва салтанат муяссар бўлмаган. Учинчи сабаб: мўгул хонларидан ана шу Туглуқ Темурхон биринчи бўлиб ислом йўлига мушарраф бўлгандан кейин бутун мўгул халқи қофирлик асоратидан ҳалос бўлди. Бошқа халқларга

Ўхшаб мусулмон бўлишди. Зотан, мана шу сабабларга кўра бу «Тарих» Туглук Темурхоннинг номи ва унинг муборак зикри билан бошланди. Яна учта сабаб туфайли бу китоб «Тарихи Рашидий» деб аталди. Биринчиси: Туглук Темурхон хазрати Мавлоно Аршадиддин кўлларида мусулмон бўлган эди. Бунинг боиси тез орада зикр килинади. Иккинчи сабаб, Туглук Темурхондан илгари Барокхон ва Барокхондан кейин Кебекхон мусулмон бўлишди. Аммо, мўгул хонлари ва мўгул улуси исломда тўғри йўлни тополмай, ундан чекиниб, ўз гаддор табиатлари чангалидан чиколмай, дўзахга кирувчилар каторида қолишди. Лекин бу саодатманд Туглук Темурхон мусулмон бўлгандан кейин мўгул улусига исломда тўғри йўл топиш бахти муяссар бўлди. Бу китобнинг ибтидоси Туглук Темурхоннинг зикрлари билан бошлангач, ушбу китобни «Тарихи Рашидий» деб атамоқ муносиб кўринди. Учинчи сабаб: Мўгул хонларининг бу кунлардаги вакили Абдурашидхондир. Бу «Тарих» унинг исмига ва унинг қилган ишларига бағишлаб битилди. Шунинг учун, ана шу учта сабаб билан бу китобга «Тарихи Рашидий» деб ном берилди. Бу тарих икки китобга бўлинади. Биринчи китобда Туглук Темурхон ҳаётининг дастлабки даври баёнидан тортиб то Абдурашидхоннинг зикригача ҳикоя қилинади. Иккинчи китобда фақирнинг ахволларим ва ўзбек, чигатой хонлари ҳамда бошқаларнинг ҳаётларидан мен ҳақир кўрган, эшитганларим – чунки мен уларга замондош эдим – ўша вақтларда бўлиб ўтган воқеалар баён қилинади. Бу фақир бандасини Ҳақ субхонаху ва таоло ўз пок инояти билан мўгул халқлари доирасидан чиқариб, ўзгалардан мумтоз ва бадавлат мустақил арбоб қилди, яқинларимга зору мухтож қилмади. Мен билан бир қавмдан бўлган амаким, тога, аммаю холаларимнинг фарзандлари бўлган мўгул хон ва хоконлари томонидан менга нисбатан ёмонлик, муҳолифат ва келишмовчиликлар содир этилди. Шулар хусусида ҳам иккинчи китобда бирозгина сўз юритилади. Уларнинг кўнгиллари шунчалик каттиқки, менинг исми «Ҳайдар» эканлиги, маъноси ҳаёт, тириклик эканлигини билатуриб менга ўлим тилайдилар.

Фард:

Хохласанг сен бихиштга бормоқ,
Ўзгалар хохиши сақарга юрмоқ,
Ушбу жихатдандирки.

Рубоий:

Сенингки дарду гаминг ёри азизимдир,
Жафою жавр етар барча дилпазиримдир.
Ушбу саодат етар, бас мани агар кўрсанг
Ки хотирингга кечар: «Бу гадо асиримдир».

Бу фақирнинг онаси ва онамининг онаси шундай бир неча аждодгача ҳаммаларининг онаси хоконларнинг аммаларидир ва ота тарафдан ҳам ушбу нисбат бордур. Шунчалик бўлишига қарамай мен фақир ўн уч ёшда аянчли етимликда Султон Саидхоннинг хизматларига етдим. У хон оталик шафқати билан мени ризқ топиш машаққатидан улуглик мансабига етказди. Дўстлик йўсини ва кадрдонлик ришталарини шундай маҳкам ва мустаҳкам қилдики, ҳатто у хоннинг болалари ва биродарлари бунга ҳасад этдилар. Йигирма тўрт йил Султон Саидхоннинг хизматларида фазилатларини ўзлаштириб, уларнинг тарғиб ва таълимлари билан улуглик ва ҳашамат чашмасига чўмдим. Хат-савод чиқармоқ, шеър айтмоқ ва шеършунослик фанида ва баён услубини яхшиламоқ ва зийнат бермоқликда, мусаввирлик, хаттотликда ўзим ҳам замондошларим орасида мумтоз ва мохир бўлдим. Ва бошқа хунарларни: муҳр ўймоқ, тош кесмоқ, заргарлик ва зарҳаллаш,

совут ва ўқу ёй ясаш, меъморлик ва дурадгорлик ҳамда бошка хилма-хил касбларни эгалладим. Ушбу хунарларни шу даражада ўзлаштирдимки, ушбу касбдаги мохир устозларнинг кўплари менга шогирд даражасида колдилар. Бунчалик фазилат ва хунарларни эгаллашимга хон саъй-харакатлари ва рағбатлантиришлари сабаб бўлди. Бунинг устига салтанат ишлари, кенгаш-машварат усуллари, жанг коидалари, тунги боскинлар, ўк-ёй отиш, ов килиш, овга етакчилик килиш сингари давлат ишларида зарур бўлган барча хунарларни эгаллашимда устозим ва тарбиячим Султон Саидхон хазратлари бўлди. Юкорида зикр килинган касб-хунар, санъатларнинг кўпчилигида хонга шогирд эдим. Гарчи хоннинг ўғилларидан менга ва тугишганларимга нисбатан энг дахшатли ёмонликлар содир этилган бўлса-да, буларни менга хон томонидан кўрсатилган мархаматлар билан киёслаб ўша ёмонликлардан кўз юмиб, бу «Тарих»ни унинг ўгли шарафига битдим. У буни қабул қилладими-йўкми, барибир, бу мендан унга, ундан эса халққа ёдгор бўлиб қолади. Китобнинг номи ҳам унинг муборак номи билан боғлиқ, унинг шарафли унвонлари ҳам қуйидагилар: Хокон ибн Хокон, Султон ибн Султон, Аллохга таъя қилувчи шафкатли хукмдор Абулмузаффар Абдурашидхон бахтиёр хаёт кечириб, шаҳидлик мартабасини топган Абулфатх Султон Саидхоннинг ўгли.

Китъа:

Тилим йўк ҳеч, Илохо, сўзламакка,
Ки Хайдарга не сўзларга ҳад бўлгай.
Ки шох Абдурашид аъзам Уммону
Улуглик тогига у сармад бўлгай.
Бу шох васфию жоҳу жалолин
Демак, бундан зиёда ибрат бўлгай.

Биринчи фасл. «Тарихи рашидий»нинг ибтидоси

Яратувчи Тангри таоло олам ва одамни яратаётган пайтда уларга: «Мен сизларнинг Парвардигорингиз эмасманми?» дея мурожаат қилди. У бахт-саодатга мушарраф қилган баъзи бандаларини (Аллох хохлаган бандасига иноят кўргизади) «ха» жавобини бериш шарафига муяссар қилди. Айрим бандаларини эса бахтсизликка мубтало этди. Зеро, «Аллох уларнинг диллари ва кулоқларини муҳрлаб қўйган. Кўзларини эса парда коплаб олган» (2,7) деган оятга кўра, Аллох уларнинг пешоналарига инкор муҳрини босиб: «Улар қар ва соқовдирлар» (6.39) деди. Биринчи гуруҳдаги одамларга қилинган иноятдаги ва иккинчи гуруҳга берилган жазодаги донолик шундаки, ҳеч бир сабаби йўқлигига қарамадан, улар ақлга сигмайди ва уларни мулоҳаза қилиш ман этилган, камина – фақир қул буни баён қилмоғим керак. Гарчи иймон дил билан тасдиқ қилмоқ ва тил

билан икрор килмок бўлса-да, иймоннинг мохияти – гайбга ишониш демак ва бу бахт-саодатни акл билан англаб бўлмас.

Фард:

Акл йўли хам гоҳ айлагай хароб,
Яратгандан ўзга барчаси сароб.

Азалий хидоят – бу Аллохнинг иноятидир, бундай иноятга ноил бўлмок – демак, гайбга иймон келтирмокдир, бу нарса инсонга юкоридан берилади, уни одам ўзи яратмайди. «Кашф ал-махжуб» («Гойибни кашф этиш») асари муаллифи хикоя килади: Одамлар мусулмонларнинг амиралмўминини Али (Аллох уни раҳматига олган бўлсин)дан «Маърифат (танимок) нима дегани» деб сўрадилар. У дедики: «Мен Аллохни Аллох кўмагида танидим, Аллохнинг гайрини Аллох нури билан танидим».

Шундай килиб, кудратли Аллох танани яратиб рухга, танага хаёт бер, деб буюрди, дилни яратиб, унга жон ато килишни ўз бўйнига олди. Зеро, аклда танага жон ато килиш кудрати йўқдир, унда тирилтириш кудрати хам йўқ, Аллох айтган: «Улар аввал ўлик бўлган, биз уларни тирилтирдик» (6.122) ва шу тарика дилни тирилтиришни ўз зиммасига олди. Шунда у: «Биз унга одамлар орасида ўзи билан олиб юрадиган нур (иймон)ни ато этдик» (6.122) деди. Яратгувчи айтди: «Мўмин бандаларимга таралиб турган нур мендирман». Шунингдек, у яна айтди: «Ва калбини бизни зикр этишдан гофил килиб кўйган, хавойи нарсага кул бўлган, килар иши исрофгарчилик бўлган кишиларга эргашган хамда (ўзларининг хам) килган ишлари исрофгарчилик бўлган кимсаларга итоат этманг!» (18.28). Модомики дилга Аллох жон ато этган экан, унда гайри илохий бўлган хамма нарса – бахона ва сабаб эканлигини билган кишига ана шу бахона ва сабабни Яратганнинг иноятисиз тушунтириб бериш мушкулдир. Шу пайтгача биз «Кашф ал-махжуб» асаридаги изохларни келтирдик, зеро бунга банди оижизнинг билимлари камлик килади.

Бархаёт хидоятнинг насими эсган чоғ дил гулшанида иймоннинг гунчаси очилур. Агар Аллох бандаларини хидоят сари бошламай кўйса, унда Од кавмининг тўзонлари кўтарилиб, дил гулшанидаги гулларни томири билан кўпориб ташлайди ва гуллар очилмасдан нобуд бўлади.

Фард:

Болта ўтин ёрган каби бегумон,
Тонг ели учирар гул баргин хар ён.

Чунончи, Пири Хирот Хожа Абдуллох Ансорий (Аллох уни раҳмат килсин) айтди: «Абу Жахл Каъбадан чикди, Иброхим Халил бутхонадан чикди. Хар икковиям Аллох иноятига сазовор бўлиш умидида чикишди, колган барчаси максадга эришиш йўлидаги бахонадир».

Бу мукаддимадан максад Туглук Темурхоннинг исломга кириш сабабини кўрсатишдир. Унинг олдига Шайх Жамолиддинни келтирдилар, карашса, хон итларни тўнгиз гўшти билан бокиб ўтирарди.

Хон сўради: «Эй тожик, сен яхширокми ёки бу итми?» Шайх (Аллох уни раҳмат килсин) жавоб берди: «Агар иймон мен билан бўлса, мен яхширокман, иймон мен билан бўлмаса, ит менадан яхширокдир». Бу сўзлар хонга каттик таъсир килди ва унинг дилида исломга мухаббат қарор топди ва кодир Аллох бунга изн берса, биз хам бунинг шарҳини битурмиз.

Туглук Темурхон Эсан Бугахоннинг ўғлидир. Мана, Эсан Бугахоннинг шажараси: Эсан Бугахон ибн Дувожихон ибн Барокхон ибн Каро Ису ибн Мотукан ибн Чигатой ибн

Чингизхон ибн Йасукой ибн Биртон ибн Кобил ибн Тумана ибн Бойсунгар ибн Кайду ибн Думанин ибн Буко ибн Бузанжирхон, у Аланкува Кўрклукхоннинг ўгли эди. Аланкува жуда пок аёл бўлган. У ҳақда «Зафарнома»да шундай хикоя қилинади: «Туйнукдан унинг уйига бир ёруглик нури тушди ва у нур Аланкуванинг огзига кирди, шундан сўнг у ўзининг хомиладор эканлигини сизди, бу худди Жаброил алайхиссаломнинг нафасидан Имроннинг кизи Марямда эркак дахлисиз хомила пайдо бўлганига ўхшайди» .

Фард:

Марям киссасини эшитсанг тилдан,

Аланкува холин англайсан дилдан.

Ушбу китобнинг – бу хикоялардан максоди шуки, Бузанжирхон онадан отасиз тугилди. Онаси Аланкува Кўрклукка келсак, унинг номи барча тарихий битикларда қайд этилган ва у Нух алайхиссаломнинг ўгли Ёфас (уларнинг рухлари шод бўлсин) га бориб такалади. Аланкува Кўрклукнинг боболарининг ҳар бири тарихларда зикр этилган, улар ҳақида хикоямиз чўзилиб кетмаслиги учун бу ерда тўхтаб ўтирмаймиз.

Бу китобда, илгари айтилганидек, мўғулларнинг исломни қабул қилганларидан кейинги ҳолати зикр этилади, ундан олдингиси тилга олинмайди. Китобнинг бошида бу ҳақда тўхталган эдик.

Иккинчи фасл. Туглук Темурхон ҳаётининг дастлабки даврлари.

Мўғулларнинг ишончли кишилари огзидан эшитганим ва отам ҳамда амаким (Аллох таоло уларга беҳишт боғларидан жой ато қилсин)нинг хикоя қилишларича, Туглукнинг отаси Эсан Бугахоннинг катта хотинининг оти Сотилмиш Хотун, иккинчисининг оти Менглихон эди. Сотилмиш Хотун тугмас эди. Хон лашкарлари билан урушга кетади. Мўғулларнинг қадимий удумига кўра энг катта хотин ҳарамдаги аёллар устидан ҳукм юргизиш ҳуқуқига эга бўлади. У қимни хохласа ҳарамда қолдирад, хохламаганини истаган кишига тортик қилиб юборар эди. Сотилмиш Хотун Менглик Хотуннинг хондан хомиладор эканлигини билиб қолиб, ҳасади келиб, уни Шировул дўхтуйга бериб юборади. Шировул дўхтуй улуг амирлардан эди. Хон юришдан қайтиб келиб Менгликни сўраганида Сотилмиш Хотун: «Мен уни бир кишига бериб юбордим» деди. Хон: «У мендан хомиладор эди» деди. Хон ҳафа бўлди, мўғулларда одат шундай бўлганлиги боис у ҳеч нарса демади.

Кўп ўтмай Эсан Бугахон оламдан ўтди. Мўғуллар улусида хон қолмади; мўғуллар ҳар бири ўз хоҳишича яшай бошлади ва улус харобликка юз тутди. Шунда менинг бобоқалоним, Эсан Бугахон даврида Қошғар ҳукмдори бўлган амир Буложи дўғлат, давлатда интизом ўрнатиш учун бирорта хон топишга қиришди. У – Тоштемур исмли кишини Шировул дўхтуй ёнига юборди ва Менглик холидан, унинг боласидан ҳабар топишни, агар ўғил тугилган бўлса, уни ўғирлаб олиб келишни унга топширди. Тоштемур айтдики: «Бу ишни бажаришга катта муддат керак, йўл озукаси ва ажратилган отлар қамлик қилади. Марҳаматингиз билан менга уч юз туёқ эчки ажратингки, биз мақсадга эришмоқ учун элатма-элат юрганимизда уларнинг сўтидан ичайлик». Амир Буложи у

сўраган хамма нарсани бериб, уни жўнатди.

Тоштемур бутун Мўгулистон бўйлаб узок кезди. Шировул дўхтий юртига етиб борди. У ерда Менглик ва унинг боласини суриштирди. Айтдиларки, Менглик бир ўгил туккан, дўхтуйдан хам бир ўгил кўрган, улар бирга туришади. Хоннинг ўглига Туглук Темур деб, Шировулнинг ўглига Инжу Малик деб от кўйишди. Хуллас, у бир йўлини килиб Туглук Темурни олиб кочди ва амир Буложи хузурига йўл олди.

Амир Буложи Оксуда эди. Чигатойхон ўз мулкани таксимлаган пайтда Манглай Субени («Кунгай тараф» дегани) амир Буложининг бобоси Уртубуга берган эди. Манглай Субенинг шаркида Кусан ва Торбугур, унинг гарбий чегарасида эса Сомгар билан Фаргона вилоятининг чеккаси хисобланмиш Жокисман жойлашган эди. Унинг шимолида Иссиккўл, жанубида Чарчон ва Сарик Уйгур жойлашган эди. Ушбу худудни Манглай Субе деб аташар ва у амир Буложи тасарруфида эди. Ўша пайтда бу ўлкаларда кўплаб шаҳарлар бор эди. Улардан энг йириклари Кошгар, Хўтан, Ёрканд, Ўзганд, Косон, Ахсикат, Андижон, Оксув, Отбоши, Кусан шаҳарлари эди. Амир Буложи булар ичидан ўз қароргоҳи килиб Оксувни танлади.

Тоштемур хонни олиб қайтиб келганида унда бор-йўги битта кўк эчки қолган эди, шу боисдан унга «Кўк эчку» деган лақаб беришди. Хозиргача авлодларида шу лақаб сакланиб қолган.

Улар Оксуга яқин қолишганда бир қарвонга ҳамроҳ бўлишди. Муз билан қопланган Музот довоидан ўтишаётганда хон музли дарага тушиб кетди. Тоштемур дод-вой қилди, аммо ҳеч ким унга эътибор қилмади. Довондан ўтаётганда қарвон тўхтади. Тоштемур савдогарлардан бирининг ёнига борди, унинг исми Бекжак эди, унга хон воқеасини айтиб берди, у воқеани ўз ҳамроҳларига билдирди. Улар Тоштемур билан биргалашиб музли дара олдига боришди. Бекжак пастга тушиб, хонни соғ-саломат топди. Шу ернинг ўзида хоннинг ваъдаларини олиб, эҳтиёт юзасидан, хондан узр сўраб деди: «Агар биринчи бўлиб сиз юқорига чиқсангиз, эҳтимол мени тортиб олишмас. Аввал, мен чиқаман, сизни бўлса сўзсиз тортиб олишади». Астойдил узр сўраб бўлгач, аркон ташланглар, деб қичқирди. Аркон ташлашгач, аввал у чиқди, сўнгра хонни чиқариб олишди. Биргаликда уни Оксуга, амир Буложи хузурига олиб боришди. Амир Буложи уни хон кўтарди. Туглук Темурхон ўз ҳукмронлиги даврида нафакат бутун Мўгулистонни, балки Чигатой тасарруфидаги ерларнинг катта қисмини эгаллаб олди, бу ҳақда хали сўз юритамиз.

Учинчи фасл. Туглук Темурхоннинг исломни қабул қилгани баёни.

Ожиз банда Мавлоно Хожа Ахмад (Аллох унинг сирларини муқаддас қилсин) Мавлоно Аршадиддин авлодларидан бўлиб, бағоят ҳурматли, ҳудожўй, авлиё киши эди ва Хожагон силсиласига мансуб эди (Аллох уларнинг дилларини равшан қилсин). Камина йигирма марта унга таъзимга келдим. Унга таъзим қилмок учун иккита жомеъ масжидидан ўзга жой топа олмадим. У хамиша узлатда, ўз ибодатхонаси бурчагида

юзини киблага бурганча, Аллохга махлиё бўлган холатда ўтирарди. У ўзи мансуб бўлган мазхабдаги авлиёларнинг сўзларини жуда яхши ифода этганидан хатто ҳеч бир алоқаси бўлмаган одам ҳам шубҳасиз уларнинг таъсирига тушиб коларди. Мен унинг шундай хикоя килганини эшитганман: «Менинг аждодларим хакида тарихий битикларда мана бундай деб ёзилган: «Мавлоно Шужоиддин Махмуд (Хафизиддин Кабир Бухорийнинг иниси) сўнги мужохидлардан бири эди, ундан сўнг бошка мужохид дунёга келмади. Чингизхон даврида Бухоронинг барча имомларини тўплаб, Чингизхон ўрнатган тартибга мувофик Хожа Хафизиддинни шаҳид қилишди. Мавлоно Шужоиддин Махмудни эса сургун қилиш одатига кўра бутун оиласи билан Коракурумга жўнатишди. Мавлоно ўша ерда вафот этди. Коракурумдаги тартибсизликлар пайтида унинг ўгли Турфон ва Хўтан оралигидаги кўзга кўринган шаҳарлардан бўлган Луб ва Катакка кетди. У ерда уни иззат-хурмат қилишар, бир канча издошларни тарбиялаган эди. Мавлоно Хожа Аҳмад уларни тўлик келтирган эди ва ҳар бирининг ҳаёти хакида хикоя қилар, аммо хикоянинг тўлик тафсилоти хотирамда аниқ қолмаган. Сўнгисининг исми Шайх Жамолиддин эди. У юксак билим эгаси эди ва Катакда яшарди. Бир куни жума намозидан сўнг у амри маъруф ўқиди ва одамларга қарата деди:

«Шу пайтгача биз сизларга кўп бора амри маъруф ўқидик, бироқ ҳеч ким бунга қулоқ солмади. Мана энди маълум бўлдики, қудратли ва кодир Аллох бу шаҳар бошига қатта балою офат юборипти. Мен бу шаҳардан қочиб, балодан қутулмоқ учун ўзидан имдод олдим. Бу менинг сўнги амри маъруфим, менга изн беришларингни сўрайман ва сизлар билан хайр-маъзур қиламан, негаки биз энди қиёмат куни учрашамиз».

Шайх минбардан тушди. Масжид муаззини унинг ортидан борди ва йўлга отланаётганини кўрди. У Шайхнинг сўзларига тўлик ишонди ва унга хамрохлик қилишга руҳсат сўради. Шайх: «Яхши бўлади» деб марҳамат қилди ва муаззин унга хамрох бўлди. Улар шаҳардан уч фарсах нарида тўхташди. Кейин муаззин Шайхнинг руҳсати билан шаҳарга қайтиб, қандайдир муҳим бир ишни бажарди ва тагин Шайх хузурига жўнади. У жоме масжиди ёнига етаёзганда йўлақай ўйлади: «Кел, хуфтон намозига азон айтай». У минора тепасига чиқиб, азон айтди. Азон айтarkan, осмондан қуп-қурук қор мисол бир нарса тўқилаётганини пайқайди. Азон айтиб бўлиб, бироз турди, Аллохга сизинди ва пастга тушди. Кўрдик, минора эшиги очилмаяпти. Чикишга йўл топмасдан, яна минора тепасига қайтиб чиқди-да, атрофига назар ташлади. Шунда у осмондан қум ёғилиб, бутун шаҳарни қоплаётганини кўрди. Бироздан сўнг у замин яқинлигини пайқайди. Диккат билан тикилиб, ергача бир-икки қадам қолганини кўрди, пастга сакраб тушиб, кўркувдан титраб-қакшаганча, жадал йўлга тушди. Ярим кечаси у Шайх ёнига етиб борди ва бўлган воқеани унга айтиб берди. Шу захоти Шайх йўлга тушди ва: «Яхшиси Аллохнинг газабидан узоқроқка қочайлик» деди, улар қочишди.

Ўша шаҳар хозир ҳам қум остида ётипти. Ахён-ахёнда шамол қумларни учирганда миноранинг тепаси ёки гумбазнинг юқори қисми кўзга ташланади. Баъзан шундай бўладики, шамол уйни тамоман очиқ ташлайди ва уй ичига қириш мумкин бўлиб қолади. Барча уй-рўзгор буюмлари жой-жойида, ҳеч бир шикаст етмасдан турибди, уй эгаларининг суяқлари бўлса оқариб кетган. Бунақасини кўп марталаб кўришган. Шундай қилиб, қум остида қолган Катак шаҳри қатта шаҳар бўлган.

Қискаси, Шайх у ердан Оксуга ёндош бўлган Ойқўлга келди. Бу пайтда Туглук Темурхон Оксуга эди. Уни Оксуга келтиришганда ўн олти ёшда, Шайх билан учрашганда эса ўн саккиз ёшда эди. Учрашув шундай юз берди: хон ов қиларди, ҳеч ким овдан бўйин товламасин, деб буйруқ берди. Ов пайтида улар кўришдики, бир жойда бир нечта

одамлар лаш-лушлари билан ўтиришибди. Хизматкорлар бориб, уларни тутиб, кўлларини боғлаб, хон хузурига келтиришди, сабаби улар буйрукни бажаришмаган ва овда иштирок этишмаган. Хизматкорлар хондан, буларни нима килайлик, деб сўрашди. Хон: “Нега буйругимни бажармадинглар?” деб сўради. Шайх тушунтирди:

”Биз гариб кишилармиз, вайрон бўлган Катакдан келяпмиз, овдан, сизнинг буйругингиздан хабаримиз йўқ эди, акс холда буйругингизга хилоф иш қилмаган бўлардик”. Хон ўша аснода бир нечта итга тўнгиз гўштини едириб ўтирарди ва газаб ичида сўради: ”Сен яхшироқми ёки мана бу итми?” Шайх жавоб берди: ”Агар иймонли бўлсам, мен яхшироқман, бордию иймонсиз бўлсам, унда ит мендан яхшироқ”. Хон шу захоти туриб кетди, бир одамни юборди ва ўз отига ўша тожикни ўтказиб, иззат-хурматини жойига қўйиб, қароргоҳга олиб келишини буюрди.

Ўша мўгул ўз отини Шайх олдига қўндаланг қилди. Шайх қараса, бутун эгар тўнгиз қони ила булганган, шунда: ”Мен яёв бораман“ деди. Мўгул, буйрук шунақа, отга мининг, деб туриб олди. Мавлоно тахорат сочигини эгарга ёпиб, отга минди. Келиб қўрдики, ёлғиз ўтирган хон устида ҳам қон излари бор эди. Шайх келгач, хон ундан сўради: ”У нима эканки, ўшанга эга бўлган одам итдан яхшироқ бўлади?”. ”Бу иймон“ деди Шайх ва мусулмон дини ҳамда мусулмончиликни аниқ изоҳлаб берди. Хон йиглаб юборди ва агар мен хон бўлиб, мустақилликка эга бўлсам, ўшанда сиз, албатта, менинг ёнимга келасиз ва мен сўзсиз мусулмон бўламан, деди-да, Шайхни хурмат-эътибор билан қузатиб қўйди.

Бу воқеадан кейин Шайх оламдан ўтди. Унинг Мавлоно Аршадиддин исмли ўғли бор эди, у ҳам ҳаққа етган инсонлардан эди. Шайх ўғлига васият қилди: «Бир туш қўрдим, гўё чироқни баланд бир жойга қўйибману бутун машрик томон ёришган эмиш. Шундан кейин мен Оксудда Туглук Темурхон билан учрашдим». Сўнгра, хозиргача зикр этилган воқеаларни унга гапириб берди ва сўзида давом этди: «Менинг умрим етмади, энди сен йигитнинг хон тахтига ўтиришини қут, ўшанда унинг ёнига бор; эҳтимол у ўз ваъдасини бажариб, исломни қабул қилар. Бу саодатмандликка йўл қўрсатувчи сен бўлгил, токи бутун дунё сен тўфайли мунаввар бўлсин». Шуларни васият қилди-да, Шайх дунёдан қўз юмди.

Қўп ўтмай Туглук Темурхон хон бўлди. Бу хабар Мавлоно Аршадиддинга етган захоти у Оксуддан Мўгулистонга жўнади. Хон улугвор ҳукмдор эди, Мавлоно у билан учрашишга ва мулоқот қилишга қанча уринмасин, бунга муяссар бўлолмади. Шунда у хон қароргоҳига яқин жойда хар тонгда азон айта бошлади. Бир қуни тонгда хон ўз мулозимларидан бирини чакириб: «Мана бу товушни эшитяпсанми? Анча қундан бери тонг махали қимдир мана шундай қичкиради. Бориб уни келтир», – деди. Мавлоно жаноблари хали азонни тўхтатмай ўша мўгул пайдо бўлди-да, Мавлонони гирибонидан тутиб, хон қошига судраб келди. Хон уни ёнига қорлаб: «Сен қандай одамсанки, хар қуни тонгда, уйқунинг энг ширин пайтида дод соласан?» деб сўради. «Мен бир вақтлар сен мусулмон бўламан, деб ваъда берган одамнинг ўғли бўламан» деди у ва юқорида зикр этилган хикояни айтиб берди. Хон эса: «Яхши, нега сен қелдинг, отанг қаерда?» деб сўради. Мавлоно: «Отам вафот этди ва бу ишни менга васият қилди» деди. Хон айтдики: «Хон қўтарилганимдан буён шундай сўз берганимни доимо ёдга оламан, ўша одам эса қелмасди, сен энди хуш қелибсан. Нима қилиш керак?».

Ўша тонг ҳидоят офтоби иноят машригидан чиқиб, қофирнинг қоронгу қечасини ёритди. Мавлоно жаноблари хонни гусл қилдириб, иймон мохиятини тушунтирди. Хон мусулмон бўлди. Бундан ташқари, улар исломни ошқора тарғиб қилиш ва ёйиш режасини туздилар ва қелишдиларки, амирларнинг хар бирини яққа-яққа чакириб, исломни қабул қилишга

буюришади, мабодо кабул килишмаса, мукаддас Куръоннинг «Кофирларни кининглар!» деган ояти ишга солинади.

Белгиланган куни биринчи бўлиб амир Тўлакни чорладилар, у ожиз бандага она томондан аждод хисобланади, ўша пайтда дўғлат унвонига эга эди. Хон хузурига киргач, караса, хон аллакандай тожик билан ўтирипти. Амир Тўлак ҳам кириб ўтирди. Хон сўз бошлади ва уни исломга даъват килди. Амир Тўлак йиглаб юборди-да деди: «Мен уч йил бурун Кошгар мўминлари хузурида ислом динини кабул килиб, иймон келтирган эдим. Сиздан кўркиб, буни ошкор килмагандим. Иймон келтирмоқдан-да ортик саодатмандлик борми?». Хон ўрнидан туриб уни кучоклади. Муслмонлар учта бўлди. Кейин худди шу тахлит амирларни бирма-бир чакириб, исломга даъват килишди, навбат амир Журасга етди. У рад килди ва: «Менинг Сангуй Буга исмли бир одамим бор. Агар манави тожик ўшани йикитса, мен исломга кираман», деган шартни кўйди». Бу канака бемаъни шарт? – дейишди хон ва бошка амирлар. Мавлоно:

«Майли, шундай бўла колсин, агар мен уни йикитолмасам, унда сени муслмонликка даъват килмайман», деди. Хон Мавлонога караб деди: «Мен ўша одамни биламан. У икки ёшли туяни кўтара олади. У – кофир, у бани Одам тоифасига кирмайди». «Хамма нарсага кодир Аллох агар истаса, менга, албатта, куч-кувват беради», деди Мавлоно. Хон ва исломни кабул килган кишилар бунга рози бўлишмади. Нима бўлганда ҳам, улуг одамлар жам бўлишди, ўша кофирни олиб келишди, у олдинга чиқди. Мавлоно ҳам ўрнидан туриб, олдинга чиқди. Ул кофир, ўз кучига магрур бўлиб, гердайиб, такаббурларча якинлашди; Мавлоно унга беҳад арзимас бўлиб кўринди. Улар бир-бирларига кўл узатишганда, Мавлоно унинг ёкасидан олди ва кофир ерга беҳуш кулади. Бир канча фурсат ўтгач, у ўзига келиб ўрнидан турди, калимаи шаходатни тилига жо килиб, йиглаганча хазрати Мавлононинг оёқларига ўзини ташлади. Халойик шовкин-сурон кўтариб, бакириб юборди. Ўша куни дархол сочларни кириб ташлашди ва бир юз олтмиш минг киши муслмон бўлди. Хон ўзини-ўзи хатна килди. Ислом нурлари жаҳолат коронгулигини йўқ килди ва ислом Чигатойхон юртида ошкора бўлди. Алхамдулиллох, бу кунларгача ушбу хонадони олий макомида ислом нури баркарордир. Шундан сўнг бахтиёр хон ўз аждодларидан фаркли ўларок диннинг баркарорлиги учун ҳаракат килди, бу ҳақда хали сўз юритилади. Факир бу тафсилотларни Мавлоно Хожа Ахмаддан (Аллох жамолини кўриш унга насиб этсин), ёкимли инсондан эшитганман. Туглук Темурхоннинг Мавлоно Аршадиддин туфайли муслмон бўлгани хақида мўгулларда бундан бошка маълумот йўқ. Бу ҳақдаги муфассал маълумотни ҳеч ким билмайди. Туглук Темурхоннинг бутун хаётига келсак, бу ҳақда мўгуллар тилида биронта гап йўқ, бироқ унинг хаёти хақида «Зафарнома»да маълумотлар бор, биз уларни ўша китобдан оламиз.

Тўртинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Туглук Темурхоннинг Мовароуннахрга лашкар тортгани баёни.

Мовароуннахр вилояти зикр этилган вокеалар туфайли таркалиб кетган эди. Туглук Темурхон Эсан Бугахоннинг ўгли, Эсан Бугахон Дувохоннинг ўгли эди, Чигатой наслидан бўлган Дувохон мўгул вилоятида подшоҳ эди. Ўзига карашли одамларини йиғиштириб, етти юз олтмиш биринчи йилнинг рабиъ-ас-соний ойида (январ 1360), сичкон йилида лашкар тортиб, Мовароуннахр томон умид кўзини тикди. Тармаширин хондан бери ўттиз уч йил ўтган, бу муддат ичида саккиз хон Чигатой улусида подшоҳлик қилдилар. Туглук Темурхон Тошканд атрофидаги Хўжанд дарёси яқинида жойлашган Чанок Булокка етганда амирлари ва беклари билан кенгаш уюштирди. Шунга келишилдики, аймоғи қараит бўлган Тук Темур, аймоғи арканут бўлган Хожибек, аймоғи қангли бўлган Бекжак кўшиннинг олдида боришади. Бу уч бек хон амрига бўйсундилар. Хўжанд дарёсини кечиб ўтишгач, амир Боязид жалойир бутун кўл остидагилар билан бирга буларга кўшилди ва ҳаммалари иттифок бўлиб, Шахрисабз сари юрдилар. Амир Хожи барлос Шахрисабз ва Қарши лашкарини тўплаб, мудофаа ва уруш қилиш мақсадини кўзлади. Аммо ўз-ўзи билан фикрлашиб, қарор қилдики, бу қелган лашкарга қучи етмайди. Нихоят улар етиб қелмасларидан бурун бутун эл-улуси, киши-қаросини йиғиб, Хуросон сари жўнаб кетди.

Фард:

Тадбир билан ҳар мушкул битсин,
Соғлиқ керак, жанг-жадал – йитсин.

Бешинчи фасл. “Зафарнома”дан кўчирма. Ҳазрат Соҳибқироннинг Амир Хожи барлос билан кенгашиб, Аму дарёсидан кечиб ўтиб Шахрисабз вилояти сари бориб, Туглук Темурхоннинг беклари билан мулоқот қилгани баёни.

Ақл жасоратдан олдин юради,
Аввал идрок, кейин журъат туради.

Иккиси бирлашса борми, оламда:

Энг юксак чўкқилар забт этилади.

Ҳар нарсани билгувчи қудратли Аллоҳ ўз қудрати билан бирор ишни амр қилса, бунга албатта бирорта сабабни ҳам кўрсатади. Бирор мақсадга эришмоқ керак бўлса, бу ҳам бирорта воқеа воситасида юзага чиқади. Барча ишлардан улуг бўлган подшоҳлик эса, инсонга иккита ноёб ҳислат туфайли иноят қилинади.

Биринчиси – ўткир ақл-фаросат бўлиб, унинг нури бирла қоронғу кечада ҳам нажот йўли топилади.

Фард:

Ўткир қилич чопар юзта аскарни,

Ақлинг енга олур бутун лашкарни.

Иккинчиси – шижоат ва баҳодирлик бўлиб, бундай одам қизгин жанг олатасири пайтида ҳам душмандан тап тортмай, урушади ва галабага эришади.

Холингни танг килиб келса фалокат,
Даф килар ботирлик хамда шижоат.

Акл-фаросат шижоатдан устунрокдир. Килич ва камонга нисбатан тадбирдан фойда кўпроқдир. Килич хар канча ўткир бўлса хам галаба оятини (ояти фатх) тадбирдан ўрганади ва найза майдон ичида шамдай ёруг кўринса-да, зафар шамъи тадбир нуридан ёришади. Агар килич харакати тадбир билан уйгунлашса, душманнинг бўйнига аник тушади. Агар камон тадбир билан тортилса, ўк душман юрагига аник санчилади.

Байт:

Окилона тадбир, дадил харакат
Юзта лашкардан хам афзалдир албат.

Бу сўздан мақсад булким, Амир Хожи барлос мўгул лашкаридан кўркиб, ўз кадимги юртини ташлаб, Хуросон сари юриш килиб, Жайхун сохилига етган пайтда Хазрат Сохибкирон, яъни Амир Темур Кўрагон

Байт:

Осмондек багри кенг, Уммондек сахий

Аллох инояти мудом унга ёр –

аник билдики, агар у Хожи барлос билан борса, Шахрисабзда колган уруг-аймогию эл-улуси батамом хонавайрон бўлади. Сабаби отаси Амир Тарагай ўша йили Тангри рахматига борган эди.

Назм:

Отаси ўлдию гам босди тамом,
Ганимдан вилоят кўп бесаранжом.

Мухолиф иш узра, эл-юртда хатар,
Бало бургутлари ёзган канот, пар.

Бу махалда унинг муборак ёши хали йигирма бешдан ошмаган, унинг калби кўзгусида хали замон синоатлари ўз занглари калдирмаганига карамасдан, Аллохнинг чексиз инояти ва мадад нурлари акс этиб турган акл-фаросатини мана шу хавфли холатни окилона бартараф қилишга йўналтирди. У Куръони каримдаги «...ишларингизда уларга маслахат солинг!» (3.159) деган ояти каримага риоя қилиб, Амир Хожи барлоснинг калб китобига маслахат сифатида қуйидаги сўзларни зикр этди: «Агар мамлакат хукмдорсиз колса, у парокандаликка юз тутуди ва бутун эл-улус душман зулмидан азият чекади.

Хоқимсиз юрт жонсиз тана мисоли,
Маълумдир бошсиз тан не кечар холи...

Маслахат шуки, сиз Хуросон томонга юриш қилсангиз, мен эса Шахрисабзга қайтсам, халкни тинчлантириб, у ердан кейин хон хузурига бораман. Мамлакат хароб бўлмаслиги, Парвардигорнинг бандалари захмат ва ташвиш чекмасликлари учун беклар ва давлат аъёнлари билан учрашаман».

Амир Хожи барлос, Аллохдан келган илхомнинг меваси бўлган бу сўзлардан саодат ва икбол исини туйиб, фикрини маъқуллади. Хазрат Сохибкирон ундан айрилиб, Шахрисабз вилоятига жўнади, Хузурга етганда, мўгул лашкарини бошлаб келиб, ўша вилоятни талон-тарож қилмокчи бўлган Хожи Махмудшоҳ Ясурийга дуч келди. Хазрат Сохибкирон уни кўриб: «Сиз шу ерда бироз кутинг. Мен бориб беклар билан учрашай, улар нима маслахат беришса, шуни қиласиз», деди. Хазратнинг бу сўзларини у Аллохнинг амри деб қабул қилди ва олдинга юришга иштиёқлари жуда баланд бўлса-да, шу ерда тўхтади. Ва Хазрат Сохибкирон Шахрисабзга эсон-омон етиб келганда, мўгул беклари хам ўша ерга етиб борган эдилар. Хазрат ўша учта бек билан учрашди. Улар унинг юзида илохий нур

аксини кўрганлари боис, унинг «Хонга (Туглук Темурхон) итоат этмок керак», деган сўзларини бажонидил кабул килишди. Беклар Шахрисабз вилояти доругалигини хамда Карочорбек вилоятини бутун атроф туманлари билан унга бердилар ва унинг акл билан иш юритиши туфайли ўша вилоятлар бошига ёгилган бало-казолар дафъ бўлиб, эл-улус умидини хам узиб кўйган мархамат ёмгири ёга бошлади.

Рубоий:

Гам сенинг туфайли шодмонлик бўлсин,

Умр назарингдан мангулик бўлсин.

Даргохинг хокин ел элтса дўзахга

Оловлари оби хаёт – ичимлик бўлсин.

Узокни кўролмайдиган кишилар Сохибкироннинг елкасига бахт куши кўнди, деб хисобласалар хам, аммо тақдир куйидаги байт маъносини минг хил йўсинда кўрсатиб туради:

Исингни сабо таратмади элга хали,

Сен бўл жахонда сабо сенга эсгали.

Хазрат Сохибкирон мўгул беклари билан мулокот килгандан сўнг, вилоятлари сари кайтди ва бутун диккат-эътиборини давлатни бошқариш ва химоя килишга қаратди.

Шахрисабздан то Жайхун дарёсигача бўлган ерлардан барча сипохийларни йигишга буйрук берди, тез орада катта кўшин тўпланди. У ердан отланиб Амир Хизр Ясурий билан бирлашди. Бу махалда Мўгулистон беклари орасида келишмовчилик пайдо бўлиб, у ердан кўчиб, Туглук Темурхоннинг ўрдасига боришди. Боязид жалойир эса ўз одамлари билан хазрат Сохибкирон ва Хизр Ясурий қошига келдилар.

Олтинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Туглук Темурхоннинг Мовароуннахр вилоятига иккинчи мартаба лашкар тортмогининг баёни.

Туглук Темурхон Мовароуннахрни ўз тасарруфига олиш иштиёки билан иккинчи навбат у ёкка юриш килишни ихтиёр килиб, сон-саноксиз кўшин тўплади ва етти юз олтимиш иккинчи йил жумодил аввал ойи (март 1361), сигир йилида ўша ўлкага лашкар тортди. Хўжандга етганида Амир Боязид жалойир итоат камарини белга боглаб, хонни кутиб олишга чиқди ва Амир Баён сулдуз хам итоат йўлига кирди, унинг истикболига чикиб Самаркандгача борди. Амир Хожи барлос биринчи гал унга итоат этмаганига карамай, таваккалига – Аллох карамидан умид килиб, хонга пешвоз чиқди.

Шунда хон, Амир Боязидни тутиб ўлдиринглар, деб буюрди. Бундан кўрқиб кетган Хожи барлос кочмокликни ихтиёр килди ва Шахрисабз вилояти сари жўнади. Ўзига тобе одамларнинг бир қисмини Жайхун дарёсидан ўтказди. Мўгул лашкаридан кўпчилиги унинг изидан қувди, етиб олгач, жанг бўлди. Жугом барлос бу урушда шахид бўлди. Амир Хожи эса Хуросонга кетди. У Сабзавор вилояти кентларидан бири Хорошага етиб келганида, Жувайн шаҳридаги бир гурух безорилар уни укаси Идигу барлос билан кўккисдан тутиб олиб, икковини хам ўлдирдилар.

Хазрат Соhibкирон Хуросонни олгандан кейин ўша кентдаги кўплаб ёмон одамларни ўлдириб ўч олди ва Хароша кентини Амир Хожи ворисларидан бирига суюргол килиб берди. Хозиргача ўша кент Амир Хожи авлодларига тегишлидир.

Мўгул бекларидан аймоги кирликот бўлган Хамидбек окил ва доно киши бўлиб, Туглук Темурхон қошида обрў-эътибори баланд эди ва у маслахат ёки истак тарзида хонга нима деса, сўзи ўтар эди. Бир куни у хонга Хазрат Соhibкироннинг мислсиз матонати хақида сўзлаб, оталаридан қонуний мерос бўлиб қолган вилоятни Хазрат Соhibкиронга беришини сўради. Хон бунга рози бўлди ва унга чопар юбориб, Хазрат Соhibкиронни ўз хузурига қорлади. Хамидбек ҳам мактублар битиб, хоннинг шафқатини хабар қилди. Ул Хазрат хон хизматига келиб, ундан қатта иззат-эътибор топди. Хон Хазратга ворисий Қеш вилояти ва унга тобеъ туманларни қортик қилди.

Ўша қиш хон Амир Хусайнга қарши уруш бошлашга қазм қилди. Амир Хусайн ҳам лашқар тўплаб, Вахш қарёси соҳилига келиб тўхтади. Хон Қарбанди Оханидан ўтиб, ўша ерга етганида ва иққала қарафнинг аскарлари бир-бирларини қўриб сафга тизилганларида Қайхисрав Хатлоний ўз қўли остидагилар билан бирга Амир Хусайнни қарқ этди, сафни бузиб, хон лашқарига қориб қўшилди. Амир Хусайн буни қўриб қочилшга тушди, қолиб хон лашқарлари унинг ортидан қувиб, Қайхун қарёсидан ўтиб, Қундузгача қорилшди. Унинг аскарлари ўша кент ва туманлардаги эл-улусни Хиндуқуш довоқигача қалон-қарож қилдилар. Ўша йилнинг баҳор ва ёзини шу қомонларда ўтқаздилар.

Еттинчи қасл. «Қафарнома»дан қўқирма. Туглук Темурхоннинг ўз қойтахтига қайтиб қоргани баёни.

Қузда хон Самарқандга йўл олди ва йўлда Баён сулдузни оқилшга буйруқ берди. Самарқандга етганда бутун Мовароуннахр мамлақати унинг қасарруфига қирган эди. Қарча амирлари нўёнлар истаса-истамаса унга бўйсунилшди. Қўнг қида шубхаланган хар бир қишини қазога қортди, ўзига итоатда бўлганларга лутфу иноятлар қўрсатиб, ўгли Илёс Хожа Ўғлонни Мовароуннахрга қодшоқ қилиб, Бекқак бошқилигидаги мўгул амирларидан ва лашқарларидан энг қараларини унинг ихтиёрига берди, Бекқак мўгул амирлари ва лашқарларининг энг улуги ва муносиби эди. Хазрат Соhibкиронга алоқида хурмат-иззат қўрсатиб, ўгли ёнида қолқирди. Хон Хазрат Соhibкиронда қатъият ва шон-шавқат белқиларини қўра билгани боис унга ўша мамлақат ишларини бошқарилшни топшилди-да, ўзи шон-шухрат ва қалаба билан ўз қалтанати тахтига қайтди.

Қафар мулозиму Аллох мадаққор,
Толеи баланду бахти унга ёр.

Туглук Темурхон Мовароуннахрдан қайтаётиб, мўгул амирлари устидан хуқмонликни Бекқакка, ўша мамлақат ишлари билан шугулланишни Хазрат Соhibкиронга юқлади. Амир Бекқак хон қўрсатган йўлдан юрмай зулм ишларини авқига қикариб, адоват ва тугёнга йўл қўйди. Хазрат Соhibкирон, хоннинг амри бақарилмаётганини ва давлат ишлари таназзулга юз тутаетганини қўргач, бу мамлақатдан қетишга ва Амир Хусайнни

излаб топишга карор килди ва шу мақсад билан йўлга тушди. Амир Хусайннинг қаердалигини билмасди, шу сабабли уни излаб чўлу биёбонларни кезди. Кискаси, мўгулларнинг оғиздан-оғизга ўтиб келган маълумотларида Туглук Темурхон тасарруфида факатгина Самаркандгача бўлган ҳудуд эди, холос, дейилади. Бундан ортиқ ҳеч нарса маълум эмас.

Бундан олдин эслатиб ўтганимиздек, Амир Буложи Туглук Темурхон хонлигига асос солган ва Туглук Темурхон унинг учун тўққизта имтиёзли фармон чикарган. Бу имтиёзларни Чингизхон Амир Буложи аждодларига берган эди. Фармон бизнинг оиламиз кўлида сақланган, мен уни кўрганман. Унда мўгул тилида «Кундузда битилган» деб ёзилган эди. Гап шундаки, мўгуллар шу фармон туфайли Кундузгача бўлган ҳудуд Туглук Темурхон тасарруфида бўлганлигини англайдилар. «Зафарнома»дан маълумки, хон 764 (1362-1363) йилда вафот этган. Мўгулларнинг оғзаки маълумотларига кўра Амир Буложи хонни калмоқлардан олиб келганида у ўн олти ёшда бўлган, ўн саккиз ёшида хон бўлган. Йигирма тўрт ёшида исломни қабул қилган ва ўттиз тўрт ёшида вафот этган. У 730 (1329-1330) йилда таваллуд топган.

Саккизинчи фасл. Илёс Хожaxon хакида эслатма.

Илёс Хожaxon хакида мўгуллар орасида ҳеч нарса маълум эмас. Факир банда Илёс Хожaxon хакида отам (Аллох гўрини нурга тўлдирсин)дан эшитган гапларни эслайман, холос. «Зафарнома»да у ҳақда гап орасида зикр этилади. Куйида ўша эслатмалар келтирилади.

Тўққизинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Амир Хусайн ва Ҳазрат Сохибқироннинг Тойхон ва Бадахшонга ташрифлари ҳамда подшоҳлар билан сулҳ тузганлари баёни.

Амир Хусайн ва Ҳазрат Сохибқирон биргаликда Кундуз тарафга азм этишди ва у ерда буролдай уругидан одамларни тўплаб, мақсад жиловини Бадахшон сари бурдилар. Улар Тойхонга етишганда, Обишўр (Шўрсув) дарёси бўйида муроса таъмини «Муроса килмок – яхши иш» деган зиравор билан мазали қилдилар: Бадахшон подшоҳлари маслаҳат эшигини очиб, уларнинг истикболига очик юз билан чиқишди ва душманлик ҳамда келишмовчилик пардалари орадан кўтарилди. У ердан Арханг тарафга юзландилар. Дарёдан Солисарой томонга ўтиб, Хатлон томонга йўл олишди ва чўлга чиқишди. Чўлдан

Ўтиб, Дашти Кўлак деган жойда чодир тикишди ва хар бир киши рохатланиб ором олмокни майл этди. Хазрат Соhibкирон хам тўн ва этикларини ечиб, истирохат килмокни жазм этганлари замон Амир Хусайн Соhibкиронни чорлаб келгани киши юборди. Соhibкирон келиб мажлисга кирганда у ерда Пўлод Буга билан Шер Бахромни кўрди. Амир Хусайн Соhibкиронга Шер Бахром устидан шикоят килиб: «Биз айни душманга дуч келган махалимизда у биздан айрилиб, уйига кетишни ихтиёр қиляпти. У мурувват ва вафо йўлидан юришни истамаяпти» деди. Соhibкирон унга кўп насихатлар килди, у бўлса ўз сўзида туриб олди, бу куйидаги мисрада яккол ифода этилган:

Насихат сўзинг эшитгувчи кулогим йўк.

Амир Хусайн хам унинг ўжарлиги ва кайсарлигидан аччикланди, аммо шароит такозоси билан сабр килмокни афзал кўрди.

Назм:

Эр кишида бўлсин куч-кудрат,
Эш бўлса соз тамкину токат.

Нихоят Шер Бахром Балжувон тарафга жўнаб кетди. Шу пайтда, Туглук сулдуз ва Кайхусрав мўгул лашкарига бош бўлиб, кўплаб амирлар билан илгари келиб туришгани хакида хабар келди. Тумаканнинг ўгли Темур, Сарик, Шингум, Хожибекнинг иниси Туглук Хожа, Бекжак ўгли Куч Темур ва бошка хазора хамда кўшин беклари йигирма минг киши билан Жаладан то Пули Сангингача эгаллаб туришган эди. Хазрат Соhibкирон ва Хусайнбек кишилари олти минг кишидан ошмас эди. Соhibкирон «Канчадан-канча кичкина гурухлар Аллохнинг изни билан катта гурухлар устидан галаба килган» – (2,249) деган ояти каримадаги илохий мададга суяниб иш кўрди ва бахт-икбол кўзгусида Аллох инояти билан юборилган зафар нуруни кўриб, билар эдиким.

Назм:

Агар наханг билан тўлса хам уммон,
Дашту тоғлар шеру кашкирга макон
Кишига ёр бўлса илохий икбол,
Унинг бир тукига етмайди зиён.

Соhibкирон икки минг кишилик ботир лашкар билан жангари шерлардай ва оламини бузадиган селдай тоғдан куйига отилиб олдинга чикди ва Аллох мададига суяниб, душман сари юрди. Иккала тараф аскарлари Пули Сангин ёнида юзма-юз келишди, тонгдан, яъни, «Тонг вақтига касам» деган шохлик байрогини тикишган пайтдан бошлаб то ўз байрогини ёгочга ўрнатгунча «Зулмат билан чор атрофни коплаб олган кечага қадар касам» (93.2) жанг олови «Аланга ичида ёнмоқда» (88.4) оятини эслатса, пиёда ва отлик аскарларнинг хужуми ва чекинишларидан ларзага келган замин «Қачон ер зилзила билан ларзага тушганида» (99.1) оятини эслатарди. Ўқларнинг учиши ерга тушаётган думли юлдуз нуриддек кулоқларга етиб келарди; найзаларнинг ялтираши одамлар кўзи олдида гўё «Яшин уларнинг кўзларини кўр килгудек бўлади» (2.19) оятига мос эди; Киличнинг тиги «у отларнинг бўйни ва бошини «силай» бошлади» (38.33) оятининг мохиятини очик-равшан кўрсатиб турарди ва чўкморнинг халокатли зарбаси «Қалбларни каттик коқувчи» (101.1) оятининг аниқ ифодаси эди. Ўша куни то тунгача хар иккала тараф лашкарлари Пули Сангин ёнида шундай шиддат билан жанг килдиларки, охир-окибат бирорта хам баходир жангчида бир томчи сабр-токат колмади. Кечаси иккала тараф хам от бошини жанг майдонидан четга бурдилар. Ракиб лашкари сон жихатдан кўп бўлгани боис Хазрат Соhibкирон вазиятни калб кўзи билан чамалаб кўриб, шундай тўхтамага келдики, бу ишда ақл ва тадбирни ишга солмок керак. Агар

шижоат ўки яхши ўйламасдан чикиб кетса, унинг чийиллашидан галаба хабарини эшитиб бўлмас. Илохий мадад калами унинг ёркин акли лавхига зафар манзарасини чизгунича у килинажак ишларини обдон ақл-фаросат элагидан ўтказди.

Ўнинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма.

Хазрат Сохибкироннинг Пули Сангин (Тошкўприк)дан ўтганлари ва (жета) мўгул лашкарининг кочгани баёни

Хазрат Сохибкирон ўзининг хар бири мингта аскарга арзийдиган бир ярим минг отлик лашкари билан амир Мусо, амир Муаййад арлот ва Учкора баходирни Пули Сангин ёнида тўхтатиб турди. Ўзи эса жанг майдонининг гардини орзу-ният сурмаси деб билган бир ярим минг отлик лашкари билан дарёнинг юкори кисми бўйлаб Эсан Майдон томон жўнашди ва Эсан Майдон ўртасида дарё устидан аркон тортиб, ярим кечаси сувдан кечиб ўтишди ва тог тарафга юришди.

Эртаси куни душман сокчилари от туёкларининг изидан лашкар дарёдан ўтганини билиб колишди ва талвасага тушишди. Тун бўлгани сабабли.

Назм:

Коп-кора тўнини кийдию осмон,
Ойни фалак ичра айлади пинхон.

Мамлакатларни эгалловчи, душманларга кирон келтирувчи Хазрат Сохибкирон, тог тепасида гулханлар ёкинглар, деб буйрук берди. Буни кўрган душман лашкарлари вахимага тушиб, заминда мустахам турган оёклари бўшашиб, кўрқув исканжасида хар тарафга коча бошладилар. Шу билан ўшандай бир отликка карши ўнта аскарлари бўлган, килич чопишга ва найза санчишга уста кўп сонли лашкар Парвардигори оламнинг инояти билан жанг-жадалсиз таркалди-кетди: «Аллох Ўзи истаган кишиларни голиб килиш билан кўллаб-кувватлайди» (3.13). Қандай оқилона тадбир бўлдики, йирокда ёкилган гулханлар ёлкинидан канчадан-канча Амир ва лашкарбошилар бошқараётган сон-саноксиз душманнинг гурур ва такаббур хирмониға ўт кетди.

Назм:

Катъиятли бўлса, бир яёв навкар,
Бир отлик кучи-ла шохлик олинар.

Хак таборак ва таолонинг лутфи мадад килган жойда душманнинг хору зор бўлиши мукаррардир.

Душманлар талвасага тушиб, кочишга юз тутгач, Хазрат Сохибкирон шердек ва шиддатли селдек, хайкириб, кичкириб голиб лашкарлари билан тогдан пастга томон югуриб, уларни Гужарот майдонигача кувлаб бориб, ўткир килич билан чопиб, найзаларни юракларига санчиб ўлдирдилар.

Назм:

У ерда канчалаб душманлар ўлди,
Далаю майдонлар ўликка тўлди.

Аллох мадад берган шонли лашкар юз шодмонлик огушида ўша жойда тўхтади, Амир Хусайн ҳам колган лашкарлар билан етиб келди. Бу галабанинг насимидан икбол шохи ўсиб, давлат ва саодатлари кувват олди, орзу-умид богида кайтадан чексиз гўзаллик ва тароват юз очди. Шоху лашкарнинг шон-шавкати ва журъатининг бири минг бўлди.

Хазрат Сохибкирон туфайли бўлди,

Лашкарнинг калб, кўли кувватга тўлди.

Хазрат Сохибкиронга хокимият сахнасида улуглик азалдан ато этилгани боис у тагин икки минг кишилик лашкар билан илгари юрди. У Кахлагага етганида Шахрисабз ва унинг атроф туманларидаги халк тўда-тўда бўлиб унинг шавкатли мулозимларига кўшила бошлашди. Хазрат Сохибкирон аввал икки минг киши ичидан уч юзтасини ажратиб олиб, уларни мулозим килди-да, йўлида давом этди. Колганларга ўша ерда қолишни буюрди. Уч юзта отликдан икки юзтасини амир Сулаймон барлос, амир Жоку барлос, Бахром жалойир, амир Жалолиддин барлос, амир Сайфиддин ва Йўлтемур билан биргаликда Шахрисабз томон жўнатди. Уларга: «Тўрт кўшинга бўлининглар, хар бир отлик отнинг икки ёнига катта бир богдан узун шох-шаббани боглаб олсин, ул шохлар ерга судралиб, чанг-тўзон кўтарсинки, буни кўрган доругалар кўркувдан кочишга тушсинлар», деб буюрди.

Улар буйрукка амал килишди, бу ўйланган тадбир тақдирга мувофиқ келди. Улар Шахрисабз водийсида пайдо бўлганлари ҳамано кўтарилган чанг-тўзонни кўрган мўгул доругаси кочиш кетди. Улар Шахрисабзга кириб бориб, шаҳарни эгаллашга киришдилар. Аллохнинг мислсиз инояти билан гоҳида хокимият устунлари лашкар ёккан оловдан кулаб тушса, гоҳида эса тадбиркорлик билан кўтарилган чанг-тўзондан мамлакат қўлга олинади. Мисра:

Бандага Хазрат Хақдан бу эрур лутфу карам.

Ўша маҳалда Илёс Хожaxon Шахрисабздан тўрт йигоч наридаги Тош аригида эди. Кўл остида улуг амирлар ва сон-саноксиз лашкар бор эди. Ўша пайтда Туглук Темурхон вафот этган бўлиб, Улуг Тук Темур билан амир Хамидбек ўз отасининг ўрнини эгаллаши учун Илёс Хожaxonни олиб кетиш мақсадида келишган эди. Хазрат Сохибкирон унинг мулозимлари бўлиш бахтига эришган юзлаб отлик аскарлар билан тонгда йўлга чиқиб, Хузорга етиб келишди. Эл-улус хазратнинг келганидан хабар топиб, унга таъзим килиб, ер ўпиш бахтидан бахраманд бўлишга шошилди. «Хузор ва Кеш лашкарини тўпланг!» деб буйрук берди ва Хожа Салимборини олдинги сафга кўйди. У шавкатли лашкар билан бирга Жигдаликка кайтиб кетди, у ёкка эсон-омон етиб бориб, жойлашган пайтида Баён сулдузнинг ўгли Шайх Мухаммад етти кўшин лашкар билан келиб унга кўшилди. У ерда улар етти кун тўхташди. Шунингдек, у ерга амир Хусайн ўз лашкари билан ҳамда Хазрат Сохибкирон Кахлагада колдирган лашкар ҳам келди. Дашти Кўлакда улардан айрилиб, ўз элига кетган Шер Бахром ҳам кирк уч кундан сўнг Хатлон лашкари билан келиб буларга кўшилди. Амир Хусайн ва Хазрат Сохибкирон бутун лашкарлари билан у ердан кўчиб, Хузорга томон юз бурдилар. У ерда улар Хожа Шамсиддиннинг мукаддас кабрини зиёрат килиб, унинг пок рухидан химмат ва мадад сўрашди, бир-бирларига ваъдалар бериб, касамёдлар килиб, дўстлик ва иттифоклик ришталарини маҳкамрок боглаб, барча иш ва харакатларда якдил бўлишга аҳд килдилар. Мисра:

Жахонни олса бўлгай иттифоклик бирла хар они.

(Хофиз Шерозий)

Үн биринчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Хазрат Соhibкироннинг туш кўргани ва уни яхшиликка йўйиб, Илёс Хожохон сари лашкар тортгани баёни.

Пайгамбар (с.а.в) айтибдурларки: «Солих мўминнинг кўрган туши пайгамбарликнинг кирк олти жузвининг бир жузвидур» (Хадис).

Карамни кенг Парвардигор ўз азалий иродаси билан бирорта соhibдавлат бандасининг манглайига бахт-икбол мухрини босиб: «Дархакикат, биз сени ерда халифа килдик» (38.26) дея уни лутфу карам либоси билан ораста килади, унинг тиник калби ойинасини ўз инояти билан равшан киладики, токи унда гойибдан келган хамма нарса юз кўрсатсин, токи юз беражак хамма нарса юз бермасдан бурун унда маълум бўлсин, токи инсон рухи нариги дунё дарчаси оркали келгусидаги ишлар холатини кўра олсин.

Назм:

Кандай ажойибки, хаёл – мусаввир,
Жононим тимсолин айлади тасвир.

Юсуфи Сиддик алайхиссалом (унга Аллохнинг мархамати ёгилсин)нинг ота-оналари, ака-укалари хакида «У ота-онасини ўзининг тахтига чикарди ва улар (Юсуфга) сажда килган холларида йигилдилар» (12.100) оятида айтилган холат анча йиллар олдин унинг тушида аён бўлган эди. Макка кўлга киритилгани хабарини (Аллох унинг шон-шухратини янада оширсин) «Касамки, Аллох ўз пайгамбарига (у киши кўрган) тушни хакки-рост килди» (48.27) оятида айтилганидек, Хак таоло олдиндан пайгамбарлар султони кўнглига солган эди. Бундай хислат давлатнинг мухим ишлари ва манфаатлари билан боғлиқ холда улуг султонлар ва хоконларга ато этиладики, зеро улар Аллохнинг бу ёруғ оламдаги ноибларидир. Хазрат Соhibкиронда худди шундай бўлди. Сон жихатдан жуда кўп душман лашкарига бас келиш мушкул бўлиб колган бир махалда Соhibкирон бир куни чошгоҳда шуни мушоҳада килиб ўтириб кўзи уйкуга кетади. Уйкусида кимнингдир аниқ-равшан килиб: «Гам ема, кўнглингни хуш тутгин, кудратли Тангри сени кўллаб, зафар ато килди» деган овозини эшитди. Уйкудан кўзини очгани захоти, гумонга ўрин колдирмаслик учун атрофидаги кишилардан: «Хозир бирорталаринг бирон нима дедингларми?» деб сўради. Улар «йўк» деб жавоб беришди. Унинг кулогига кирган сўзлар кўкдан етганига ва хушxabарнинг ёкимли насими лутфи илохий гулшанидан эсганига амин бўлди. Аллох мадади туфайли унинг ишончи яна хам мустахамк бўлди. Хак мархаматидан рухланган холда у амир Хусайн хузурига келди ва бўлган воқеани унга айтиб берди. Бу хабардан хаммининг калби кувончга тўлди. Хазратнинг ва унга тобе кишиларнинг калби очилмаган гунчадек тугун эди, бу хабардан хаммаси баайни тонг шабадасидан очилган атиргуллардек яшнаб кетди.

Лашкару шох жанг фикрида чекди гам,
Бу башорат элни килди шод-хуррам.

Ҷун иккинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. Амир Хусайн ва Сохибқироннинг мўғул лашкари билан жанг қилмоқлари ва галаба қозонмоқлари баёни.

Амир Хусайн ва Ҳазрат Сохибқирон Яратганнинг лутфу қарамига шукрлар қилиб, кўтаринки рух билан отланиб, эҳтиёткорликни эсдан чиқармасдан, лашкарни икки қанотга тиздилар. Ўнг қанотни амир Хусайн бошқарди, Ҳазрат Сохибқирон эса чап қанотга ўз қолибона байроғини тикди. Сафларни шу тахлит жойлаштириб, ишга қиришдилар. Тошарикда рақиб лашкари ҳам икки қанотга бўлинди: ўнг қанотни Илёс Ҳожахон ва амир Ҳамиднинг ёғдуси, чап қанотни амир Тук Темур ва амир Бекжакнинг улугворлиги бегаб турарди.

Ҳар иккала тарафнинг лашкарлари саф тортиб, бир-бирлари томон юрдилар.

Назм:

Жунбушга қелдию қамину қамон

Қўё қарчаланди бу ёруғ қажон.

Туёқлардан қардлар учди қўқ томон

Тўзондан қуёшу ой бўлди қинхон.

Иккала лашқардан қикқан дод-қигон

Қиёмат қойимдан берарди нишон.

Икки тарафнинг лашкарлари Қуббаи Метин мавзеида учрашишди. Ногоралар қумбур-қумбури ва бақодирлар қикқиригидан осмон ларзага қелди. Дастанб душман лашқарининг илгор қисми қўпсон ва қўё ёнқилмасликларидан қаргур бўлиб, Ҳазрат Сохибқиронга қарши беллашмоқ учун отларини жанг қайдони томон суринди. Ҳазрат Сохибқирон эса қойидан қўзгалмай, ўз давлатининг таянқи қисол устувор тураверди ва музаффар узанқиға оёқларини тираб, қўлларига ўқ-ёйни олди-да, чап қўлини алифдек, ўнг қўлини долдек қилиб абқирлик билан ўқ ота бошлади.

Назм:

Ўқи алиф қабни, ёйи долу нун,

Унга нишонадир ёв қўқси қугун.

Жангчилар ҳам ўз қумдорларига ўхшаб, баайни ой теқарақидақи юлдузлардек душман тарафга ёйлардан ёмқирдек ўқ ёғдиришди. Ўқнинг ўтқир учи бақодирлар қони билан:

«Уларни (жаннат йўлиға) қидоят қилур ва ишларини ўнқлар» (47.5) оятининг мақмунини битар эди ва уларнинг қолати: «Улар сақда қилқан қолларида йикилдилар» (12.100)

оятни мақмунини эслатарди. Душман лашқарининг жангчилари, қазабдан бўғилиб,

ўзларини шамолдек у ёқдан-бу ёққа отишарқан, ерга тутдек тўқилишарди. Учқур

ўқлардан қосил бўлқан қаралар азобига дош беролмай йикилқанча қолишарди. Назм:

Лашқар қурур елида ёқса уруш оловин,

Қардан оққан қондек қўлдан берар қаровин.

Бу урушда шақид бўлқан таникли қишилар орасида икки бақодир бор эдиким, бири денқиздақи жангда одамларни ютиб юборувқи нахангдек, ўрмондақи жангда қилға қужум қиладиған шердек. Думаса, иккинқиси – қоннинг қикнларидан, қумдор қошида қурмат-эйтиборға эға Чанпу бўлиб, иққовлари ҳам бақрин қавқидан эдилар. Бундан ташқари, шақид қетқанлар иқида Тук Темур бақодир, Бекжакнинг иниси Давлатшоқ, тақин лашқарнинг ишонқан таянқлари иққита шақзода ҳам бор эди.

Назм:

Лашкар холдан тойди, кўп чекди озор,
Ўлган ўлиб, колган бўлди ярадор.

Иккала тараф лашкарлари аралаш-куралаш бўлиб, шу даражада урушиб-чопишдиларки,
жанг майдони устидаги осмон жанг килаётган ганимлар ахволига минглаб кўзлардан
конли ёш окизди. Назм:

Тогдай кўзгалишди иккита лашкар,
Ўнга-ўн бўлишиб тўкнашди улар.
Биёбонда дарё-дарё окди кон,
Жанггоҳ лолазорга айланди алвон.

Жангчиларнинг хужумлари нихоя билмай, бало-офат денгизи мавж ураётган бир пайтда
Хазрат Соhibкиронга гойибдан келган кутлуг хабар ва авлиёларнинг рухи мадад, яъни:
«Бизларга ваъдасини рост килган Аллохга хамду санолар бўлсин» (39.74) ояти аркони
давлатнинг йўлчи юлдузи бўлди. Беҳад кудратли ганим лашкари учун: «Сўнг юз ўгирган
холингизда чекиндингиз» (9.25) оятининг мазмуни мос келди. Беҳисоблиги билан ёмгир
томчилари-ю, дарахт япроқларини эслатувчи шундай улкан лашкарни кам сонли лашкар
баайни кузги хазонлардек тўзгитиб, пароканда килиб ташлади; оят: «Бу (мададни) Аллох
факат сизлар учун килди» (3.126). Илёс Хожа, амир Бекжак, Искандар Ўглон, амир
Хамид ва амир Юсуф Хожа асирга тушдилар. Бирок туркий кавмлардаги хоннинг
кадр-кимматини эъзозлаш одатига мувофиқ хонни кўлга олган бир неча жангчилар бу
хакда ўз лашкарбошиларига билдирмасдан хонни ва амир Бекчакни отга миндириб кўйиб
юборишди. Бошқа асирлар махбуслик кишанида қолаверишди.

Шу кеча Хазрат Соhibкирон, тунлаб йўл босиб Ём дарёси бўйига келди ва у ерда
душманларнинг йўлини тўсиб, кўпларини ўлдирди.

Назм:

Арик суви алвон майга айланди,
Тошу қахраболар лаълга айланди.

Амир Чоку билан амир Сайфиддин буйрукка биноан Самаркандга жўнашди. Ушбу
шавкатли зафар 765 (1364) балик йилида козонилди. Хазрат Соhibкироннинг буюк
хислатларидан бири шу эдики, у бирор ишни бошласа охирига етказмасдан кўймасди. У
амир Хусайн хамда Шер Бахром билан маслахатни бир жойга кўйиб, тагин душман
изидан йўлга тушдилар. Хўжанд дарёсидан ўтиб, ёмон кўзлардан сакланиш максатида
Тошкандда тўхтади, бу ерда Соhibкироннинг бироз тоби бўлмади.

Байт:

Кўзларга якинрок хар нарасаки бор,
Фалак кўз тегизар аёвсиз гаддор.

Хазрат Соhibкирон хам, амир Хусайн хам худди ўша жойда касал бўлишди. Ва кўп ўтмай:
«Биз мўминлар учун шифо ва раҳмат бўлган Куръон оятларини нозил килурмиз» (17.82)
оятидан шифо топдилар. Маҳди улё Ўлжой Туркон ого Гармсердан эсон-омон бу ерга
етиб келди.

Мисра:

Келди Сулаймон ёнига Билкиси замон.

Хазрат Соhibкирон оркага кайтишга қарор килди ва Хўжанд дарёсидан ўтгач, халка
усулида ов килиш билан машгул бўлдилар. Амир Хусайн хам Дизак деган жойда чарга
овига киришди. Улар овни Окарда нихоясига етказдилар ва бир неча кун айш-ишрат
билан машгул бўлдилар, куйидаги мисрада айтилганидек:

Кўлингдан келганча хурсандчилик кил.

У ердан отланиб, эсон-омон, хушнудлик билан Самаркандга кайтдилар. Ва у жаннатмисол ўлкага Соhibкирон қадами билан шодлик ва омонлик кириб келди. Мамлакат аҳолисининг умид кўзлари губорлардан халос бўлди. Кейинги уруш-талаш даври захматини чеккан ёшу карининг кўнгли Соhibкироннинг лутфу эхсонидан таскин топди. Хақиқатни ўз жойида қарор топтирган Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин.

Ўн учинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма.

Ҳазрат Соhibкирон ва Амир Хусайннинг қурултой қилганлари ва Кобилшоҳ Ўғлонни хон кўтарганлари баёни.

Мовароуннаҳр ва Туркистон ўзларига тобе барча вилоят кентлари билан мўғул лашкари хавфидан халос бўлгач, йирик амирлар ва аслзода нўёнлар хокимиятга, бир-бирларининг буйруқларига бўйсунганини истамай қолишди. Мамлакатда бошбошдоклик ҳукм сура бошлади. Шунинг хисобга олиб Ҳазрат Соhibкирон амир Хусайн билан кенгашиб, айтдики: «Хак субхонаҳу ва таоло бизга омад ва зафар қаромат қилди ва вилоят бизнинг кўлимизга ўтди. Аммо бизга бир бош қаракдир, орамизда бош бўлмас, ишимизда саранжом-сарашталиқ бўлмайди».

Байт:

Жаҳон жаҳондорсиз гўё бошсиз тан,

Бошсиз тана қора тупроқдан тубан.

Шу боис Ҳазрат Соhibкирон амир Хусайн билан маслаҳатлашиб, Чигатойхон авлодларидан бирини хон қилиб кўтаришни маъқул қўришди. Ушбу қелишувни имзолаш учун улар ўша 765 (1364) йилда барча амирлар ҳамда нўёнларни тўплаб қурултой ўтказишди ва давлатнинг муҳим ишлари ва манфаатларини муҳофаза қилишди. Улар замона заили билан фақирлик ва дарвешлик хирқасида юрган Кобилшоҳ Ўғлон ибн Дуржи ибн Элчигдой ибн Дувоҳоннинг қелишган қадди-қоматини улуг хонлик либоси билан безантиришга қарор қилишди. Бахт-иқбол қуши бошига қўнган Кобилшоҳ Ўғлонни хонлик тахтига ўтказишди ва турк султонларининг одатига қўра унга қадах тутишди.

Назм:

Бир базм туздилар жуда ҳашамлик

Унинг васфин айтсам сўз қилар қамлик.

Анвойи неъматлар, қумуш ва зардан

Олам юзи зебу зийнатга тўлган.

Ғарчи улуглару сипоҳлар бирдам

Тўққиз бор юқуниб тиз чўқди бардам.

Бандилиқда ётган амир Хайдар Андхудийни Зинда Чашмга топширдилар, у шу кечасиёқ унинг ишини битирди ва унинг тириклик тахти ўз ҳукмдоридан айрилди. Назм:

Қиши ўз қадидан ошиб қетганда,

Билинқи, у ўз бошига етган-да!

Бу вилоят қадимдан бери Ҳазрат Соhibкироннинг ота-боболарига тегишли

Бўлганлигидан унинг меросхўри Хазрат бўлиши керак эди. Шу боис у амир Хусайн шарафига дабдабали зиёфат уюштириб, вилоятни ўз ихтиёрига олди. Хазратнинг ишонган кишилари Соhibкиронга иззат ва хурматлар кўрсатиб, базмда хушнудлик ва масрурлик навосини тараннум этдилар.

Назм:

Бу базммас шунчаки, бу ажиб гулшан,
Шунчаки гулшанмас, яшнаган чаман.
Тўқисдир хадяю, тортик, халоват,
Йигилган эл, сипох, кибор, бадавлат.
Созлар кеча-кундуз чалар бахт куйин
Даврада айланар жомлар тинмайин.

Хазрат Соhibкирон хар кимнинг мавкеига караб илтифотлар кўрсатди, амир Хусайнга эса ўзига муносиб хадялар килди.

Назм:

Хоназот отлару киличу камар,
Ва унга муносиб хашам нарсалар.

Амир Хамид ва Соhibкироннинг оталари илгари якин дўст бўлганлари боис, «Оталарнинг дўстлиги пайгамбарлар кариндошлиги билан баробар» деган хикматга амал килиб, ўша тўйда Хазрат ва амир Улжайту Абардий биргаликда амир Хамид билан Искандар Ўғлонни озод қилиш хақида маслахатлашди. Амир Улжайту Абардийнинг ақл-заковати кўзгуси турли синовлар натижасида йиллар давомида сайкаллашган эдики, хамма хар хил холатларда унинг кийинчиликларни енгиш кудратига суянар эди. Унинг маслахати билан Соhibкирон амир Хусайндан уларнинг хаётини саклаб қолишни илтимос қилди. Гарчи амир Хусайннинг ўз фикри куйидаги шеър мазмунига мос келса-да:

Қўлга тушган ёвни оёғидан тут,
Йўкса, бармок тишлаб, қиларсан сукут.

Хазратнинг илтимосига кўнди ва уларни озод қилиш хақида буйрук берди. Шунга карамасдан оятда «Хар бир вақт учун муносиб китоб – ҳукм бордир» (13.38) дейилган бўлса-да, ҳеч нарса ёрдам бермади. Амир Хусайн Солисарой деб номланган ўз юртига кетмокчи бўлиб турганида Хазрат Соhibкирон амир Довуд билан амир Сайфиддинни жўнатиб, амир Хамидни камокдан бўшатиб, иззат-хурматини жойига қўйиб олиб қелишни буюрди.

Амир Хамидни олиб келаётган Боязид билан Эмин узокдан келаётган икки амирни кўриб, улар – Хамидни ўлдириш учун қелишаяпти, деб ўйлаб, ўзлари шоша-пиша, бири гурзи билан уриб, иккинчиси шамшир солиб амир Хамидни ўлдириб қўя қолишди. Шўрлик амир Хамид озодлик боли ўрнига ажал захрини ютди. Зеро: «Аллох ҳукм қилур, унинг ҳукмини текширувчи бўлмас» (13.41)

Хаёт аригидан сув боғланса гар,
Хизр жомиди хам ажал кўринар.

Бу ишдан воқиф бўлган амир Хусайн «Навқарнинг иши бекниқидан яхшироқ воқеъ бўлди» деди ва киши юбориб, Искандар Ўғлонни олиб келтирди ва ўлдирди.

Ўша киши амир Хусайн билан Хазрат Соhibкирон хар бири ўз юрти ва вилоятида дам олиб, айшу ишрат сурдилар, тинчлик ва омонликда икболу давлатлари янада зиёда бўлди.

Рахмдил ва меҳрибон Аллохга хамду санолар бўлсин.

Үн тўртинчи фасл. «Зафарнома»дан кўчирма. «Лой жанги» ва унинг шархи баёни.

Аллох таоло бандасига давлат бермокчи бўлса, аввал уни азоб-укубатга гирифтор килади, агар унга бойлик ва хузур-халоват берса, паришонлик ва бахтсизликни ҳам кўшиб беради. Зотан давлат бор жойда машаккат бор, хорлик бор жойда иззат бор. Буларнинг бари илохий заковат кудратидир.

Ошик ёр калбида меҳр сезса гар,

Йўлдаги тикону гулни бахт билар.

Кўпинча бахтсизлик бахт сабабчиси бўлади, гохида эса омадсизлик ва жанжал хотиржамлик ва тинчлик олиб келади.

Назм:

Мустахамлик асосидир кўплаб телик-тешиklar,

Гам-кулфатлар зиндонида кувонч номли эшиklar.

Кўп кулфларнинг занжирига хадиксиз бок, синчиклаб

Кўрсанг агар улар кулфмас, балки калит – очкичлар.

Бундай киёслашлар Сохибкирон хазратларининг хаёт кечинмаларига мос келади. Хазрат ўз вилоятида хузур-халоватда ўтказган киш охирлаб, бахор оламга ўз сепини ёйганда, мўгул лашкари йўлга чикиб, шу томонга караб йўл олди, деган хабар келди.

Хазрат Сохибкирон амир Хусайнга бу ҳақда хабар бериш учун киши юборди ва ўзи лашкар тўплашга киришди. Амир Хусайн Пўлод Буга, Мухаммадхожа Абардийнинг ўгли Зинда Чашм ҳамда Малик баходирга тезда лашкарни йигиб, зудлик билан Хазрат Сохибкиронга кўшилишни буюрди. Улар Хазрат Сохибкиронга келиб кўшилгач, бутун лашкар бир бўлиб душман сари силжишди. Акар мавзеига етиб келгач, от-улов, мол-хол бироз куч йигсин, деб ўша ердаги ўтлоқда бир неча кун қолишди. Кейин яна йўлга тушишди, Хўжанд дарёсидан кечиб ўтиб, тўхташди. Амир Хусайн ҳам катта лашкар йигиб, уларнинг ортидан жўнади. У дарё сохилига етганда, нариги томондан душман лашкарининг олдинги қисми яқинлашиб қолди. Хазрат Сохибкирон Чиноз ва Тошканд оралигидаги дарё бўйида тўхтади ва одамларига гофил қолмасликка, эҳтиёт бўлиб туришга буйруқ берди. Амир Хусайн бутун лашкари билан Сайхун дарёсидан ўтиб, мўлжалланган жойда тўхтади. Кандибодом дарёси бўйига етиб келган душман лашкари ҳам тўхтади.

Амир Хусайн билан Хазрат Сохибкирон кўнган жойларидан кўчиб, йўлга тушдилар.

Иккала тарафнинг сокчилари бир-бирларини кўриб, лашкарни тартибга келтириш ва сафлантиришга киришдилар. Ўнг қўлда амир Хусайн улуглик байрогини осмон қадар юкори кўтарди. Унинг ортида канбул да Тиланжи арлот турарди. Унинг хужумчи қисми Улжайту Абардий, Шер Бахром, Пўлод Буга, Фарход Апарди, Малик баходир ва бошка машхур баходирлардан иборат эди. Дунёнинг жони ҳамда жанг майдонининг зийнати Хазрат Сохибкирон голиблик нишони бўлган байрогини ярим ой шаклида учинчи фалакка кўтарган ҳолда чап қанотни эгаллаган эди. У олдинги қаторга кипчок уруги билан амир Сори Бугани, хужумчи қисмга Темур Хожа Ўғлонни тайинлади. Амир

Жокубек, амир Сайфиддин, амир Мурод барлос ва Аббос баходирни бошка жасур жангчилар билан бирга марказда ушлаб турди. Мана шу тартибда душман лашкаридан сон жихатидан анча ортик бўлган лашкар олдинга ташланди.

«Хунайна кунини эсланглар! Ўшанда Сизларни кўп эканлигингиз магрур килиб кўйган эди» (9.25) оятида айтилганидек, улар кутилмаган зарбадан ўзларини эҳтиёт килолмадилар. Худди шунингдек, мўгул лашкари ҳам Куббаи Метиндаги жангда сон жихатдан кўп бўлишига карамай шу лашкардан маглубиятга учраган эди, бу сафар бу томон лашкари кўп сонли бўлгани учун улар хийла йўлига ўтишди ва Яратганнинг кудратини ўзида жамлаган жада тошини ишга солишди.

Холдан тойди мўгул-жета лашкари

Хийлаю макрга колди кунлари.

Жада тоши билан ёгдирди жала,

Жахон бу ёгиндан бўлди дабдала.

Гулдирак, чакмоқлар самони тутди,

Булутлар тутуни дунёни ютди.

Осмонни кора булут коплаб, ногора товушларига момакалдирок овози кўшилиб, еру кўкни чакмоқ найзалари тутиб, челаклаб кўйгандек ёмгир куйди, булутларнинг кўзларидан шу қадар ёш куйилдики, оламни гўё сел босди.

Назм:

Нух зорин булутлар эшитдими ё?

Буткул сел остида колди бу дунё.

Ер суву намликдан шу даражада тўйдик, ерни ўз шохиди тутиб турган хўкиз гўё сувда сузарди. Жанговар отларнинг оёқлари шу қадар лойга ботдик, коринлари ерга тегиб турарди. Намликнинг зўридан ёй чўплари ивиб, ўк отишга ҳам ярамай колди. Ёй ўқларининг патлари тўкилиб, пайкони узилиб тушди. Кийимлар хўл бўлиб, огирлашиб кетганидан на отликлар, на пиёдалар жойларидан силжиёлмай қолишди. Шунга карамасдан, беҳад куч-гайрат ва матонат кўрсатиб, нариги тараф лашкарлари олдинга интилдилар. Душман лашкари эса бошларига наMAT ёпиб, ўзлари, отлари ва куролларини ёмгирдан асраб турдилар. Лашкар уларга яқинлашганда, бошларидаги наMATларини иргитиб ташлаб, ёмгирдан химоя қилинган отлари ва куроллари билан жангга кирдилар.

Назм:

Икки лашкар наъралари кўкка ўрлаб,

Ўнгу сўлга суриларди «урхо-ур» лаб.

Жангу карнай суронлари шунга етди:

Гўё жахон осмон билан силжиб кетди.

Бундай алгов-далговда жангчилар бакир-чакири, ёмгир ва ўқлар визиллаши елкаларни «силаб», манглайдан «ўпар», юракларни тешиб, нафасни бўғарди. Ҳазрат Соҳибкирон Аллохнинг инояти билан чап канотидан хужумга ўтиб, душманнинг ўнг канотини синдирди, у ерни Шангум Нўён, яъни амир Ҳамиднинг укаси эгаллаб турган эди. Буни кўрган Илёс Ҳожахон қочишга тушди. Бирок қисмат юзини тесқари буриб, душман лашкарининг чап канотини эгаллаб турган Шировул ва Ҳожибек ўнг канотга хужум қилиб, Тиланжи ва Зинда Чашми ўнг канотни бошқараётган амир Хусайн ёнигача қувиб боришди ва бу канот тарқалиб, қочишга тушишди. Шер Бахром билан Ҳожибек бу тарафнинг ўнг канотини қувиб юборганини кўрган Фарход ва Бек Темур саросимада тўхтаб қолишди. У тарафдан амир Шамсиддин ҳам кўп сонли лашкари билан шижоат енгини шимариб, жасоратларини намойиш қилдилар.

Хазрат Сохибкироннинг калбида гайрат ёлкини аланга олиб, Аллох мадад бериб турган бакувват кўллари билан.

Назм:

Пўлат киличини сермади дадил

Гўё олов кесиб, тўсди куёшни.

Бўкирик шер каби отилди шахдам,

Оти аждар каби силтарди бошни.

Ўн еттита кўшини билан душман устига ташланди ва хужум ёлкини уларнинг матонат хирмонлари устига йўллади.

Бундан дахшатга тушган амир Шамсиддин отининг бошини жанг майдонидан четга буриб, кочишга тушди. Назм:

Сохибкирон хужумин кўргани сайин,

Хар банданинг мадори кетиши тайин.

Сохибкирон галабасидан амир Хусайннинг умиди куч олиб, чекинган лашкарини

йигиштириб, бир жойда турди. Назм:

Ганимни какшатиб килди тантана,

Сипох томирида кон жўшди яна.

Хазрат Сохибкирон навқари Табан баходирни амир Хусайн ёнига куйидаги сўзларни

тайинлаб юборди: «Хозирги пайт учун энг тўгри йўл амирнинг бизга якинлашишидир, агар бирлашсак, душманга гавго солган бўлардик, негаки уларда на биз билан юзма-юз бўлишга, на каршилиқ кўрсатишга куч йўк».

Амир Хусайннинг бахт юлдузи Сохибкирон юлдузининг чараклаши олдида хиралаша бошлагани боис унинг хокимияти куни ҳам омадсизлик шоми томон якинлашар ва Куръон оятида: «Аникки, то бирон кавм ўзларини ўзгартирмагунларича Аллох уларнинг ахволини ўзгартирмас» (13.11) дейилганидек, унинг рухияти ўша кунлари ўзгариб колди. У ножоиз хатти-харакатлар содир килди. Табан баходир унга якин келганида, у сўкиниб, уни шундай урдик, йикилиб тушди. Хазрат Сохибкирон тагин унинг ёнига амир Хусайн баходирларидан бўлган Малик ва Хамидларни юборди ва бу сўзларни тайинлади:

«Кулай пайтни кўлдан чиқармаслик учун у албатта келиши керак». Бу сўзларни эшитган захоти амир Хусайн газаб отига миниб уларни урди ва «Мен кочиб кетдиммики, у мени чакирсин? Агар сизлар галаба килсангиз яхши, агар галаба душманга насиб этса, улар менинг касосимдан омонлик топишмайди», дея уларга дўк-пўписалар килди.

Кўнгиллари лат еган Малик билан Хамид Хазрат Сохибкирон қошига келиб, унинг жиловига ёпишиб: «У ярамасдан ортик мадад кутманг, бунга энди ортик уринманг»

дейишди. Хазрат уларнинг фикрини рад этмади ва мақсад кўлини ундан тортди. Хар

икки тарафнинг чап канотларини душманнинг карама-карши канотлари таркатиб юборгани оқибатида хар иккала лашкар ҳам бошлари ковушмай, душман манзилига етган жойда тўхтади.

Назм:

Куёш чавандози тушганда отдан,

Лашкар ҳам тўхтади киргин-баротдан.

Неча минглаб лашкар тун бўйи ётиб,

Токи тонг отгунча ухлади котиб.

Ўша кечаси амир Хусайн бир неча бор хазрат Сохибкирон қошига одам юбориб, уни ўз ёнига чорлади. Унинг нолайик киликларидан дили огриган Хазрат бу таклифни жавобсиз колдирди ва илтимосини бажармади.

Назм:

Фалак узра чикди хуршиди анвар,
У борлик оламини килди мунаввар.
Иккала лашкар хам тушди жунбушга,
Консираб байроқлар чорлар урушга.
Ерни тутиб кетди фарёду фиғон,
Эс-хуш дегандан ҳеч колмади нишон.

Иккала тарафнинг жангларда чиниккан аскарлари аралаш-куралаш бўлиб, урушиб кетишгач, мўгул лашкари мағлуб бўлиб кочишга тутинди. Ҳазрат Соhibкироннинг лашкари душман изидан колмай баайни касос олувчи қисматдек қувиб борди. Шу маҳал ўз лашкаридан айрилиб колган амир Шамсиддин байроғи билан бориб, бир чеккада турди. Қочқларни қуваётган лашкар жиловни тортиб, ўша байроқ томон бурилди. Қочаётган лашкар эса қайтадан тўпланиб, еру кўкни ларзага келтириб уларнинг устига ташланди.

Назм:

Ёвуз ганим қайта хужумга ўтди
Қиличу ўк теккан инсон қон ютди.
Ўқлар ёмғиридан қалқонлар – галвир,
Найза кўз, юракка санчилаётир.

Замонанинг бевафолигидан аввал галаба келтирган байроқ энди бахтсизлик қанғалига гирифтор бўлди ва олдин қолиб бўлган лашкар энди мағлуб бўлиб, қочмоққа тутинди.

Назм:

Ўзгарувчан фалак ишига бир бок:

Аввал роҳат берар, сўнг келар – қийноқ.

Тўс-тўполонда кўплаб одамлар балчикка ботиб қолди. Аввал енгилган душманлар яна қад ростлаб, ўз истакларини қондириш учун қасос қилишини ишга солдилар ва ўн мингга яқин киши ҳалок бўлди. Оятда айтилганидек: «Аллохнинг амри иродаси тақдири азалий бўлди» (33.38). Бу воқеа илон йилида, 766 (22 май 1365) рамазон ойининг бошларида содир бўлди. Буржлар силсиласидаги сакқизинчи бўғин ақраб буржида содир бўлдики, мунажжимлар буни мустақил бўғин деб аташади. Сўзимиз охирида бу фикрни ерда содир бўлаётган ишлар осмон жисмлари таъсирида бўлишини тасдиқлаш учун келтирмадик. Зеро, оламга Аллохдан ўзга таъсир ўтказувчи қуч йўқдир.

Амирлар бу ердан кетиб, Шахрисабзга етганларида ҳар бири ўз эл-улусини Жайхун дарёсидан ўтказишга қарор қилишди. Амир Хусайн ҳазрат Соhibкиронга: «Ҳозир оиламиз ва одамларимизни дарёдан ўтказмоғимиз мақсадга мувофиқдир», – деди. Соhibкирон эса: «Улар дарёдан ўтиш учун кетишди. Менинг эса бу вилоятни ташлаб кетишга ҳимматим йўл бермаяпти, негаки у сотқинлик ва адолатсизлик қурбони бўлади. Мен яна лашкар тўплайман-да, душман билан олишаман», деди.

Амир Хусайн Солисарой томон йўлга тушди. У ерга етиб келгач, ўз эл-улуси ва қўл остидагиларни тўплаб дарёдан ўтказди, тепалик ва доволардан ўтиб, Шибарту деган манзилда тўхтади. Мўгул лашкаридан оғох бўлиб туриш учун кишилар қўйди, мўгул лашкари кўзғолса Хиндистон сари жўнамоқчи эди.

Амир Хусайн Шахрисабздан жўнаб кетгани захоти қудратли Соhibкирон лашкар тўплашга тушди ва тадбиркорлиги орқасида ўн иккита қўшин тузди. Темур Хўжа Ўғлонни, Жоварчи ва Аббос баходирни етти қўшин билан хужумчилар сифатида Самарқандга жўнатди. Жоварчи у ерда шароб ичишга берилиб кетиб, шароб унга қуйидаги мисрада

айтилганидек таъсир этди:

Майнинг хушбўй сарин елдек ёкимлиси хуш,

Гар нажасга якин турса, анкийди нохуш.

Ва ичида пайдо бўлган гайирлик алангаси тилига чикди. У Довудхўжа ва Хиндушоҳга: «Хазрат Сохибкирон сизларни тутиб олиб, амир Хусайн кўлига топширади, у сизларни тирик кўймайди» деб уларни кўрkitди. Улар бу гапдан дахшатга тушиб, кочишни афзал кўришди ва душман томонга ўтиб кетишди. Куланг деган манзилга етишганда мўгул лашкаридан хужумчи кисм сифатида Улуг Туг Темурнинг ўгли Кебек Темур, Широул, Ангирчок, Хожибеклар у ерга келишди. Довудхўжа билан Хиндушоҳ буларга йўлбошловчи бўлиб, уларни Темурхўжа Ўглон, Жоварчи ва Аббосга карши бошлаб келишди ва уларга шикаст етказишди, бу билан лашкарлар ўртасидаги бирлик риштаси узилди.

Буни эшитган Хазрат Сохибкирон англадики, давлат ишларида хали нуксонлар ва тўскинликлар мавжуд, ортикча жаҳду жадаллик фойда бермайди.

Назм:

Ахволин ўнглашга уринар, аммо –

Ушбу вазиятда бу бир муаммо.

У мудом ўз ахволини яхшилашга уринар, аммо айна вазият бунга йўл бермасди. Шундай килиб, у Аму дарёсидан ўтиб, Балхда манзил тутди, ўзининг таркалиб кетган эл-улуси ва туманини тўплади. Шунингдек, у Кебекхоннинг туманини ҳамда Элчи Буга Сулдуз туманини ҳам тўплашни буюрди ва бир тўда кишиларни дарё сохилини кўриклаб, у ерларда бўлаётган ишлардан, хатто энг майда ишлардан ҳам хабардор бўлиб туриши учун тайинлади. Темурхўжа Ўглонни урушда йўл кўйган хатоси учун жазолади.

Бахт куёшининг бош кўтариб, оламга эгалик килишини кутаркан, у тонгги маишатга берилди.

Назм:

Хуш кечир умрнинг хар лахзасини

Мудом ёринг бўлсин хузур-халоват.

Ўткинчи дунёда гам-алам мўл-кўл,

Шодлик дамларини билгин ганимат.

Ўн бешинчи фасл. Мўгул лашкари томонидан Самарканднинг камал килиниши баёни.

Мўгул лашкари Самаркандга етиб келган пайтда Самарканднинг калъаси йўк эди. Шу сабабли Мавлонозода Самаркандий, Мавлоно Хурдак Бухорий ва Абобакр Калавий Наддоф шахар халкини кўчаларни тўсиклар билан мустахкамлаб, шахарни мухофаза килишга чакирдилар. Ўша жасур кишилар маълум муддат шахарда хоким бўлмаган пайтда кўп сонли ва маккор душман билан мардонавор урушдилар. Улар душманлар хужумини шу қадар каттик туриб кайтардиларки, зўравонлик кўли шахар халкининг

мол-мулки ва ор-номусига етолмади. Шахар ахли узок давом этган камалдан беҳад мушкул ахволда колган пайтда Яратганга илтижо килди, дуолари мустажоб бўлиб, роҳатбахш насим раҳмати илохийдан келди. Куръони Каримда: «Албатта ҳар бир оғирлик билан бирга бир енгиллик ҳам бордир» (94.6) дейилган-ку. Мўгул лашкарининг отларига ўлат тегиб, отлар шунчалик қирилдики, тўртта отликдан фақат биттасида от колди, холос. Шу сабаб улар саросимада қолиб ортга чекинишга мажбур бўлишди. Уларнинг кўпчилиги эгарни елкаларига боғлаб чекинишди. Бундай катта лашкарга бас келиш ҳақиқатан ҳам улуг подшоҳлар ва уларнинг ноибларининг иши эди, бироқ бу ишни оддий фуқаро уддалагани боис айримлари бундан беҳад гурурланиб кетишди ва халқни қийнашга, зўравонлик қилиб, ҳатто қон тўкишгача боришди.

Назм:

Ё Раббим, гадоёга амал бермагил!

Мўгул лашкари орқага қайтмоқчи бўлган пайтда Ҳазрат Соҳибқирон Аббос баҳодирни Қаҳлағага юбориб, мўгул аҳолини билиб келишни тайинлади. У Қаҳлағага бориб воқеаларни билгач, қелиб ҳаммасини юқорида баён этилгани сингари Ҳазратга етказди. Соҳибқирон мўгул лашкарининг қайтгани ҳақида хабарни эшитгач, амир Хусайнга бу ҳақда билдиришни, у ҳам шу тарафга томон ҳаракат қилиши лозимлигини тайинлади. Чопардан бу хабарни эшитган амир Хусайн беҳад шод бўлди. Дарҳол, у Шибартудан жўнаб, Солисарой томон йўл олди. Ҳазрат Соҳибқирон оиласи ва элини дарёдан ўтказиб, қадимги юртига жўнатди. Ўзи эса отга миниб, амир Хусайн истикболига йўл олди. Улар Боғлон сайхонлигида учрашишди. Бир-бирлари билан кучоклашиб кўришиб, иззат-ҳурматларини жойига қўйиб, ўтган воқеалар, келажакдаги ишлар ҳақида сўзлашишди. Улар шу тарика мулоқот қилиб, эрта баҳордаёқ биргаликда Самарқандга жўнашга қарор қилишди. Ҳазрат Соҳибқирон эсон-омон Жайхундан ўтиб, катта йўл босиб Қаршига қелиб тўхтади. Бу шаҳарнинг Қарши номини олишига сабаб шуки, Кебекхон Нахшаб ва Насафдан икки фарсах нарида қаср қурдирган эди. «Қаср» сўзи мўгул тилида «Қарши» деган маънони англатади. Соҳибқирон кишни ўша ерда ўтказди ва Қаршини кўргон билан ўрашни буюрди. Соҳибқироннинг улкан тадбиркорлик қудрати билан кишдаёқ кўргонни қуриб бўлишди.

Назм:

Иқбол тилагига айлади восил,

Эккан уруғлари берди мўл ҳосил.

Ўн олтинчи фасл. Илёс Ҳожахон ишининг ниҳоясига етгани, унинг вафотидан кейинги воқеалар: Амир Камариддиннинг ҳокимият учун қураши ва уни тиклашининг баёни.

Мўгулларнинг оғзаки маълумотларида Илёс Ҳожахон ҳақида биронта ҳикоят ҳам, ривоят ҳам йўқ. У ҳақда «Зафарнома»да қуйидагилар битилган: Туглук Темурхоннинг вафотидан сўнг у тахтни эгаллади. Отасининг ўлиmidан, «Лой жанги»дан ҳамда ундаги

галабадан сўнг, Самарканд камали ва отларга ўлат келгани боис, у ердан кайтгандан сўнг унинг хукмронлиги узокка чўзилмади. Туглук Темурхон вафотидан кейин мўгуллар огзида айтилиб келинган воқеаларнинг кўпи Илёс Хожaxon ўлгандан сўнг содир бўлган, колаверса, буёги кўпрок Аллохга аёндир.

Туглук Темурхон вафотидан кейинги воқеаларга келсак, мўгуллар тилида мана бундай хикоя килинади: Туглук Темурхон хаёти хақидаги тасвирларимизда эслатиб ўтилган амир Буложи бешта ака-укалардан бири эди. Улардан биринчиси – амир Тўлак, у хақда хоннинг исломни кабул килиш зикрида ёзган эдик. Иккинчиси – ўша Буложи. Учинчиси, «Зафарнома»да «Лой жанги» баёнида айтилган амир Шамсиддин. Тўртинчиси – амир Камариддин, у хақда энди тўхталамиз ва бешинчиси – амир Шайх Давлат, у хақда хеч нарса маълум эмас.

Амир Тўлакдан сўнг улусбегилик мансаби амир Буложига тегди. Амир Буложи акасининг ортидан абадиятга равона бўлгач, улусбегилик унинг ўгли Амир Худойдодга насиб этди. Амир Камариддин хонга таъзим бажо келтириб айтдики: «Акамнинг ўрнига мен лойикман. Унинг ўгли етти ёшда, бу мансаб унга тўгри келмайди. Туглук Темурхон, албатта, кароридан кайтмади ва бу мансабни етти ёшли Худойдодга берди».

Амир Камариддин тап тортмас киши бўлиб, этиги ичига етти яшар боланинг жой бўлиши билан машхур эди. Хуллас, у каттик ранжиди, аммо кўлидан хеч нарса келмади. Хон вафот этгач, у тагин кўзгалди. Бирок, «Зафарнома»да ёзилишича, у Илёс Хожaxon вафотидан сўнг кўзголган, бу фикр мўгулларнинг ривоятларига тўгри келмайди. Ўша пайтда кучли, мустакил хон бўлмагани учун амир Камариддин юрагида йигилиб ётган бор аламларини юзага чикарди, кунлардан бир куни у ўн саккизта хонзодани ўлдириб, ўзига «Хон» ёрлигини ёпиштирди ва шу билан Мўгулистонда ишлар издан чикди.

Туглук Темурхондан битта эмизикли ўгил колган эди. Амир Худойдод уни онаси билан бирга яширганди, онасининг исми Амир Ого эди. Амир Камариддин уларни кидириб топиш учун кишилар жўнатди, хар гал уларни шундай бекитишар эдики, амир Камариддиннинг одамлари топишолмасди.

Амир Камариддин Мўгулистонда хокимиятни тиклаш ва изга туширишга киришди, аммо амирлар ўртасидаги низолар туфайли унинг иши юришмади. Амир Темур ва унинг кўшинларининг Мўгулистонга келиши Амир Камариддин ишларининг олдинга силжишига таъсир кўрсатмади. Амир Худойдодга келсак, у Хизр Хожaxonни амир Камариддин тазйикидан халос бўлсин деб Кошгардан Бадахшон ва Кошгар оралигида жойлашган тоғларга жўнатди. Бу хақда хали ёзилади. Воқеаларга аниклик киритиш учун аввал амир Камариддин хақида тўхталамиз.

(давоми бор)